

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

21. évfolyam, 1. szám

Kolozsvár

2023

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

21. évfolyam, 1. szám

Kolozsvár
2023

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézete
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók: Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő: Horváth István és Péter László

Lapszámfelelős szerkesztő: Péter László

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László, Veres Valér

Szerkesztőtanács / Advisory Board

Bárdi Nándor (kutató, TK Kisebbségkutató Intézet, Bp.), prof. Csepeli György (ELTE, Bp.,
Miskolci Egyetem), Kuczi Tibor, Lengyel György (Budapesti Corvinus Egyetem),
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre (Szegedi Tudományegyetem), Szabó Béla
(Babeş–Bolyai Tudományegyetem), Tamás Pál (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Bp.)

Olvasszerkesztés, korrektúra: Dénes Gabriella *Fordítás, angol korrektúra:* Bogdán Andrea

Honlapfelelős: Dániel Botond

Szerkesztőségi titkár: Rusu Szidónia

Borítóterv: Módi István-Hunor

DTP: Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et.socasis@ubbcluj.ro

A folyóirat online elérhető a CEEOL (www.cceol.com), GESIS és ProQuest
nemzetközi adatbázisokban.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(double-blind peer review) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Tartalom

Előszó.....	7
1. Tanulmányok	
BÁLINT RÓBERT ZOLTÁN: Kísérlet a protestáns lelkeszi szerepek konceptualizálására.....	11
GÁL KATALIN – PÁSZTOR RITA: Az érmelléki munkaerőpiac sajátosságai egy kvalitatív kutatás példáján	33
KOLOZSVÁRI MÓNICA IMOLA: Férfi és női karrierutak erdélyi klasszikus zenészek narratíváiban	65
GORDÁN DALMA: MI és mi – avagy a mesterséges intelligencia ábrázolása sci-fi-filmekben ...	79
2. Recenzió	
KUSTÁN MAGYARI ATTILA: Szembenézés önmagunk torz másával. Recenzió Naomi Klein <i>Doppelgänger</i> című könyvéről	107
A szerzőkről.....	111

Table of Contents

Foreword.....	7
1. Studies	
RÓBERT ZOLTÁN BÁLINT: An Attempt to Conceptualise Protestant Pastoral Roles.....	11
KATALIN GÁL – RITA PÁSZTOR: The Characteristics of the Labour Market in the Érmellék Region, Based on a Qualitative Research	33
MÓNIKA IMOLA KOLOZSVÁRI: Professional Career Paths in the Narratives of Women and Men in the Field of Transylvanian Classical Music.....	65
DALMA GORDÁN: AI and us – the Representation of Artificial Intelligence in Science Fiction Movies	79
2. Review	
ATTILA KUSTÁN MAGYARI: Facing the Distorted Version of Ourselves. Review of Naomi Klein's Book <i>Doppelgänger</i>	107
About the Authors.....	111

Az *Erdélyi Társadalom* (továbbiakban *ET*) szakfolyóirat célja a szakmai kommunikáció biztosítása a társadalomtudományok művelői számára, elsősorban a szociológia, szociálpolitika, társadalomföldrajz, regionális tanulmányok és kulturális antropológia területén. Erdélyi, romániai témájú, vagy a kisebbségek kérdését érintő tanulmányokat közlünk, de ezen témák nem képeznek kizárólagosságot a szakfolyóiratban. Célközönségünk az erdélyi magyar társadalom működése, jellegzetességei iránt érdeklődő társadalomkutatók, politikai tanácsadók, médiadolgozók. A 2003-ban alapított folyóiratunk az egyetlen a szociológia és társterületek terén, ami húsz éve folyamatosan megjelenik, és az erdélyi magyar társadalom belső szerkezetét, dinamikáját és alkotóelemeit a maga folyamatszerűségében modellezi a szakma kánonja szerint.

Felvállalt misszióink egyike, hogy a globális szintű társadalmi folyamatok helyi megnyilvánulásait leíró és összehasonlító perspektívából tárjuk fel és magyarázzuk. Fontosnak tartjuk, hogy nem csak a mindennapokat érintő kérdésköröket (például a munkaerőpiac szerkezetének módosulásai, a hibriddé váló kollektív és egyéni identitások, gazdaság, ifjúság, a sport közösségi szolidaritásra gyakorolt hatásai vagy a munkamobilitási csatornák változásai) fedje le az *ET*, hanem helyet adjunk a szociológia és más társadalomtudományok korszerű felvetéseinek, az éppen használatos magyarázó modellek és paradigmák a helyi valóság fényében való konkrét alkalmazásának és lokális-erdélyi perspektívából való konstruktív kritikájának.

E téren az eltelt húsz évben úttörőnek számítottak a fiatal kutatók, hiszen külföldi oktatásban, továbbképzésekben és nemzetközi kutatási programokban való részvételük egyfajta hídként működik a nemzetközi és erdélyi tudományosság, a globális paradigmák és a helyi specifikus empirikus valóság és a lokális közösség problémái között. Ebből a megfontolásból a 2023-as évfolyam első számában mesteri hallgatók, doktoranduszok és fiatal kutatók szaktanulmányait közöljük, némiképpen rendhagyó módon.

Fontosnak és szimbolikus üzenetnek tekintjük, hogy az *ET* éppen működésének huszadik évfordulóján fordul hangsúlyosan a fiatal kutatók munkái felé, hiszen a lap eddig működése során sikeresen bővítette szakmai látómezőjét, és eredményesen integrálta a különféle kutatási témákat, paradigmákat, társadalomtudományos szakágakat, illetve tudósgenerációkat.

Hisszük, hogy az *ET* interfészként és integrátorként is működik a szakmai mező egészében, a fiatalabb és már konszolidált kutatók közötti konstruktív párbeszédben.

A szerkesztők

ET

TANULMÁNYOK

1

Bálint Róbert Zoltán¹

Kísérlet a protestáns lelkészi szerepek konceptualizálására

Kivonat

Dolgozatom témáját a protestáns lelkészi tevékenység képezi. Amellett érvelek, hogy a lelkészi szerepek alakulását az egyházszervezet dinamikája, a társadalmi folyamatok és a társadalmi (környezeti) elvárások, illetve a lelkész hivatásképe befolyásolják. Bár a protestáns lelkészi tevékenységeket és szerepeket a felsorolt társadalmi tényezők határozzák meg, a reformáció következtében kialakult protestáns lelkészi hivatás hivatalos elvárásai és szerepkeretei mégis ugyanazok maradtak. A kettő közötti viszony (olykor feszültség, netán konfliktus) az egyes szerepek egymáshoz viszonyított hangsúlyeltolódásában és a szerepek betöltésének tartalmi vonatkozásaiban érhető tetten. Tény, hogy a tradicionális és neotradicionális szerepek stabil megléte mellett megnövekedett az ún. kortárs szerepek súlya a lelkészi tevékenységben. Erdélyi vonatkozásban ez a kisebbségi magyar közösség vallásosságát irányító protestáns felekezetek társadalmi szerepvállalásában és azok lelkészeinek közösségszervezői, nemzeti-identitás-erősítő, oktatási, kulturális és közművelődési tevékenységében érhető tetten.

Kulcsszavak: lelkész, lelkészi szerepek, konfliktus, hivatás, deszakralizáció, professzionalizáció

Abstract: An Attempt to Conceptualise Protestant Pastoral Roles

In my text, I argue that the evolution of ministerial roles is influenced by the development of the church organization, social processes and expectations, and the pastor's view of his/her vocation. While Protestant ministry and roles are shaped by these factors, the main role dimensions of Protestant ministry that emerged as a result of the Reformation have remained unchanged. Rather, the change can be seen in the shifting emphasis of the roles concerning each other and in their content. Alongside the stable existence of traditional and neo-traditional roles, there is a growing emphasis on so-called contemporary roles in ministry. In the Transylvanian context, this can be seen in the social role of the Protestant denominations that guides the religiousness of the minority Hungarian community, and in the community organizing, national identity strengthening, educational, cultural, and public activities of the ministers serving in the churches of these denomination.

Keywords: ministry, roles, conflict, vocation, professionalization, desacralization

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Bálint Róbert Zoltán (2023). Kísérlet a protestáns lelkészi szerepek konceptualizálására. *Erdélyi Társadalom*, 21(1), 11–31. <https://doi.org/10.17177/77171.280>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

¹ Szociológus, unitárius lelkész, doktorandus. E-mail: balintro78@gmail.ro

BEVEZETŐ

Nemrégiben megjelent egy rövid összefoglaló a Valláskutató Intézet honlapján (Kiss, 2022). Az erdélyi magyar népesség körében végzett kutatás a lelkészi foglalkozás² társadalmi megítélésére vonatkozóan meglehetősen kedvező következtetésekkel szolgált. A reprezentatív kérdőíves vizsgálat eredményei azt mutatták ugyanis, hogy a hasonló értelmiségi foglalkozású kategóriákhoz viszonyítva a lelkészek meglehetősen pozitív megítélésnek örvendenek az erdélyi magyar társadalomban. Így például a műveltség és a megbecsültség tekintetében (az orvossal együtt) első helyre, társadalmi hasznosság tekintetében, az orvos után, második helyre sorolják a lelkészeket, akik így megelőzik az iskolaigazgatókat, a polgármestereket és a vállalkozókat.

E pozitív megítélés azért is érdekes, mert a 2016-ban Magyarországon végzett presztízsvizsgálatok esetében a papi hivatás a 65. helyre esett vissza az 1988-ban mért előkelő 6. helyről.³ És bár a tudás és hatalmi dimenziókban Magyarországon is viszonylag magas pontszámot kapott, nem került be a tíz vezető professzió közé, ugyanakkor sem a kereseti, sem a társadalmi hasznosságát nem értékelték magasra az emberek. A divatosság és vonzóság tekintetében az egyházi hivatások nagyon alacsony pontszámot értek el: a pap a 147., a rabbi a 156. helyre sorolódott.

Témánk szempontjából kiemelem azt a dimenziót, mely a magyarországi és erdélyi presztízsvizsgálat-eredmények esetében a legnagyobb eltérést mutatja: a papi/lelkészi szakma/foglalkozás/hivatás *társadalmi hasznosságának* megítélését.

Jelen tanulmányban azt feltételezem, hogy az egyház és ezen belül a lelkészek tevékenységének (társadalmi hasznosságának) megítélése szorosan összefügg azokkal a *funkciókkal*, melyeket az egyház, és azokkal a *szerepekkel*, melyeket munkatársai (ez esetben a lelkészek) adott társadalomban betöltenek, illetve ellátnak. A két ország eredményei közti különbség egyik magyarázata részben abban található, hogy 1989 után Magyarországon folytatódott az intézményes vallás helyzetét befolyásoló szekularizációs⁴ trend, míg Románia esetében deszekularizációval⁵ nézünk

2 A későbbiekben még tárgyaljuk a foglalkozás és hivatás közti különbség kérdéskörét.

3 A vizsgálat során 166 foglalkozást rangsoroltak (KSH, 2018).

4 A szekularizáció azt a társadalmat átható folyamatot jelöli, melynek során a vallásos gondolkodás és gyakorlat, valamint a vallási intézmények veszítenek társadalmi jelentőségükből. Az ún. szocietális szekularizáció, a modern társadalmak funkcionális differenciálódásának következménye (Luhmann, 1982). Ennek során a modern társadalmak egyes alrendszerei a fokozatos professzionalizálódás hatására egyre nagyobb önállóságra tesznek szert, függetlenedve a vallástól. Ebben a folyamatban a vallás maga is önálló társadalmi alrendszerre válik, amely fokozatosan teret veszít a nyilvános szférában, és átkerül a privát szféra területére (Dobellaere, 2002).

5 A deszekularizációs elmélet megközelítésében a deszekularizáció a szekularizációval ellentétes folyamat. Peter Berger a korábban szekularizálódó társadalmakban a vallás megerősödésének, társadalmi térnyerésének leírására használja (Berger, 1999). Karpov a deszekularizáció több szinten történő megvalósulását különbözteti meg: a korábban szekularizált intézmények formális vagy informális deszekularizációja; a vallásgyakorlat és vallásos hit privát szférából a nyilvános térbe kerülése, ott történő megjelenítődése, intenzitásának növekedése; a deszekularizációs folyamatok megjelenése a kulturális termékekben, az anyagi kultúrában. A társadalmi élet különböző részei egymástól függetlenül is deszekularizálódhatnak (Karpov, 2010).

szembe.⁶ Az 1989 után történő politikai, gazdasági és társadalmi változások jelentős módosulásokat hoztak a romániai vallásfelekezetek életében. Megnyílt a lehetőség a felekezetek belső missziói tevékenységének és szervezeti működésének megerősítésére. Emellett az egyházak kiléptek a szigorúan vett egyházszervezeti kereteik közül és megjelentek a különböző társadalmi alrendszerben: az oktatásban (iskolai vallásóra, egyetemi lelkészség), a szociális (öregotthonok, árvaházak) és egészségügyi ellátásban (kórházlelkészség, börtönlelkészség), művelődési és közösségi élet szervezésében (kulturaszervezés, média, könyvkiadás), a civil szférában (egyesületek, alapítványok), valamint a politikai alrendszerben. Általánosan elmondható, hogy megerősödött az intézményes vallás társadalmi pozíciója (Kiss, 2017).

Másfelől az erdélyi magyar történelmi egyházak komoly, növekvő szerepet játszanak az etnikai identitás megtartásában. Kutatások támasztják alá a kelet-közép-európai térségben a vallás és a nemzeti identitástudat közötti nagyon erős kapcsolódást: szoros korreláció áll fenn a nemzeti (kulturális) hovatartozás és a vallásos hit között (Gereben & Tomka, 2000). Ezt erősíti Erdélyben az ortodox többségtől eltérő vallásosságot képviselő erdélyi magyar felekezetekhez tartozó kisebbségek helyzete, akik esetében felértékelődik ezen felekezetek identitáserősítő és integráló funkciója.

Ugyanakkor az erdélyi magyarok jelentős részét magukba foglaló egyházak a kisebbségi önrendelkezés, ezzel együtt pedig a társadalomszervezés fontos intézményei ma is (Kiss, 2017). Kiss Dénes *„Nekünk csak ez van.” Vallás és egyházak a rendszerváltás utáni Erdélyben* (2020) című kötetében foglalkozik az erdélyi magyar egyházak intézményrendszerének az erdélyi magyar intézményrendszeren belüli helyének beazonosításával. Az általa bemutatott intézménymodellben a vallási alrendszer mélyen integrált és kiemelt jelentőséggel bír: 1. Súlyát egyfelől az egyházi intézményrendszer kiterjedtsége képezi: szinte maradéktalanul valósítja meg a magyar népesség területi lefedését, formális integrálását. Ez a területi értelemben vett kiterjedtség kiemelten felértékelődik a kistelepüléseken, ahol igen gyakran az egyház az egyetlen jelen levő intézmény. 2. Az egyházak szervezeti struktúrája a közigazgatási rendszernél is mélyebben hatol a településrendszerbe, a legkisebb településeken helyenként át is veszik a társadalomszervező szerepeket. Lokális, integráló szerepük sok esetben kiegészül olyan további, a nonprofit szektorban létrehozott intézményekkel, amelyek egy-egy helyi közösség kisebb egységeit külön is integrálják. 3. Az egyházak sajátos jogi státusukból fakadóan nagy fokú autonómiával rendelkeznek, amely széles körű mozgásteret biztosít számukra. 4. Integráló és közösség-szervező funkciójukon túl az erdélyi magyar intézményrendszer számos alterületének kiépülésében és megmaradásában is jelentős szerepük van. A vallási alrendszer szorosan összefonódik az oktatás, a szociális gondoskodás, a kultúra és sport alrendszerével. Például az egyházak a román állami intézmények magyar intézményként való működését valósítják meg (egyházi iskolák), egyes

⁶ A különbséget jelző egyik mutató a 2022-es népszámlálási adatok eredményeiben is tetten érhető. A magyarországi adatok szerint a népesség kevesebb mint fele, 43 százaléka nyilatkozta, hogy valamely vallási felekezethez tartozik (KSH, 2023). Ez az arány 2011-ben 55% volt. Ezzel szemben Romániában a lakosság 86%-a vallotta magát valamely felekezethez tartozónak (Recensământul populației și a locuințelor, 2021). Itt is csökkenést könyvelhetünk el, amennyiben 2011-ben az arány 94% volt. Megjegyezzük, hogy a fenti eredmények árnyalhatóak a népszámlálás módszertani hátterének ismeretében, azonban jelen dolgozat keretében erre nem nyílik lehetőség.

közszolgáltatások biztosítására magyar intézményeket hoznak létre, és tartanak fenn (szociális szféra), számos magyar intézmény fenntartására szánt magyar állami finanszírozás közvetítésében vállalnak szerepet adományszervezőként és finanszírozóként is működve (Kiss, 2020).

A fent vázolt rövid összehasonlításból kibontakozó megközelítés magyarázhatja Romániában az egyház funkcióinak, s ezáltal a lelkészek által felvállalt szerepek társadalmi hasznosságának pozitív értékelését. Habár jelen dolgozat témája nem az egyház funkciójának és a lelkészek munkájának társadalmi hasznossága mellett vagy ellen való érvelés, látni fogjuk, hogy a fenti hivatkozás nem teljesen okafogyott a tárgyat illetően.

A továbbiakban a lelkészi szerepek társadalomtörténetére és konceptualizálási lehetőségeire koncentrálok. A tanulmány első része azokkal a tényezőkkel foglalkozik, melyek a lelkészi szerepek alakulását meghatározzák. A téma kifejtése során vázolom azokat a fő történelmi, társadalmi folyamatokat is, melyek a protestáns lelkészkep, hivatástudat és szerepfelfogás formálódására hatással voltak. Végül azt vizsgálom meg, hogy a reformáció által kialakított lelkészi szerepek mennyiben érhetőek tetten az unitárius lelkészek intézményesen elvárt szerepeiben. A vizsgálódás a tartalomelemzés módszertani eljárását alkalmazza. Egyrészt a Magyar Unitárius Egyház Alaptörvénye és Szervezeti és Működési Szabályzata témára vonatkozó releváns részeinek elemzését valósítom meg. Másrészt az unitárius lelkészek többletmunkáját felmérő kérdőívek aranyosszéki adatait elemezve teszek megállapításokat.

A PROTESTÁNS LELKÉSZI SZEREPEK KERETE

A téma szakértői megegyeznek abban, hogy a protestáns lelkészi szerepkör(ök) körülhatárolatlan(ok), évszázadok során alakult(ak), változott (változtak). A lelkészi szerepekben történt változásokat általában három fő tényező határozza meg: (1) az *egyházszervezeti változások*, (2) a *társadalmi környezet által indukált hatások*, illetve (3) a *lelkészek hivatásképeinek alakulása* (Siba, 2016). Ezek nem egymástól függetlenül hatnak, hanem egymással szoros összefüggésben mennek végbe.

Mielőtt azonban tovább haladnék a tárgy kifejtésében, szükségét látom néhány pontosításnak. Az első a fogalomhasználatra vonatkozik. A keresztény kultúrákban a vallási rituálék, azaz az istentiszteletek és szertartások, illetve más vallási feladatok (pl. a hívek lelkigondozása stb.) végzésére képesített és azok végzésével megbízott, általában felszentelt vallási vezetőre felekezet-től függően használják a pap, lelkész, lelkipásztor megnevezést. A pap megnevezést a római katolikus, ortodox vagy anglikán hagyományban használják. A lelkipásztor vagy lelkész⁷ megnevezés a protestáns (lutheránus, református, unitárius) felekezetek esetében használatos. A dolgozat során a lelkész kifejezést használom.

A dolgozat végső eredményére nézve az erdélyi történelmi egyházak kontextusában vizsgálja a folyamatokat, és ezen belül a protestáns felekezetekre, elsősorban pedig az unitáriusra össz-

7 A római katolikus hagyományban a plébánosi joghatósággal nem rendelkező, azaz áldozatbemutatásra föl nem szenteltek, akire a hívők valamely közösségének vagy csoportjának lelkipásztori gondozását legalább részben állandó jelleggel rábízták, lelkésznek nevezik (Szent István Társulat, é. n. a).

pontosít. Azaz a vizsgálódás tárgyát elsősorban az unitárius lelkészi hivatás képezi. A lelkészi szerepek vizsgálata esetében kizárólag a gyülekezeti lelkészekre vonatkozóan tesztek megállapításokat. Ennek két oka van: a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben megvalósuló erdélyi magyar református, lutheránus és unitárius lelkészképzés továbbra is elsősorban a gyülekezeti szolgálatra készíti fel a teológiai hallgatókat, azaz a lelkészképzés elsődleges célja gyülekezeti lelkészek kinevelése.⁸ Az előbbiből következik, hogy a lelkészi állomány túlnyomó része minden felekezet esetében gyülekezeti lelkészi megbízást lát el. Ezzel együtt más jogállású lelkészek is fejtenek ki tevékenységet a különböző felekezetek berkeiben (ifjúsági, kórház-, egyetemi, vallás-oktató, sport-), azonban szakmai területük sajátossága okán ezek vázolására jelen dolgozat kerete nem ad lehetőséget.

A PROTESTÁNS LELKÉSZI SZEREPEK TÖRTÉNELMI GYÖKEREI ÉS ALAKULÁSAI

A szervezetek, így maga az egyház is a társadalom viszonyrendszerében működik, annak változásai rá is hatással vannak. A Philip Selznick nevéhez fűződő institucionalista paradigma (a szervezet intézményi szempontból való megközelítése) alap gondolata, a strukturális funkcionális elméletéből kiindulva, hogy a szervezet a funkciói határozzák meg, és a struktúrák is a funkciókon keresztül érthetők meg (Selznick, 1948). Ennek érdekében bármily vizsgálat a szervezet egészének működésére kell kiterjedjen: 1. a szervezet történetének a vizsgálatára és jellemzőinek beazonosítására, 2. a szervezet funkciójára, melyet az a környezete részeként lát el, tölt be, 3. a szervezet környezettől való függőségének mértékére (Vinnai, 2014; Csepeli, 2001). Az egyház társadalmi szerepvállalását a társadalomban felfogott helye, funkciója és ehhez kapcsolódó víziója határozza meg. Az egyház funkciójával kapcsolatosan meghatározott narratívák, cselekvésének korlátai alakítják a struktúrát, a szervezetet, ezek pedig a maguk rendjén a *lelkészi szerepeket*.

Az évszázadok során több paradigmaváltásról is beszélhetünk, ami a papi, lelkészi szerepeket illeti. A 3. századtól a laikusoktól markánsan elkülönülő vallási specialista, a szentségek kiszolgálójának szerepe a reformáció korában mélyreható változáson esik át: központba az igehirdetés, a tanító és lelkigondozó funkció kerül. A középkori katolikus pap átalakulása a kora modern kori protestáns lelkésszé komoly változást hoz: egy státusában, szerepfelfogásában, hivatásgyakorlásában új társadalmi csoport váltja fel a középkori uralkodó papi rendet. A lelkészi hivatás elveszíti korábbi társadalmi státuszát. Egyrészt megtörténik a papi hivatás *deszakralizációja*. A szentségi státusza által megkülönböztetett, a szent és profán között közvetítő szerepet betöltő középkori papot felváltotta a szentségi jelleget nem birtokló, az üdvözülést

⁸ A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) az erdélyi magyar református, unitárius és evangélikus egyházak lelképásztorképző egyeteme. A KPTI önálló, nonprofit jogi személy, amely a romániai oktatási rendszerben 2009. augusztus 31-től akkreditált státussal szerepel. A Protestáns Teológiai Intézetbe való beiratkozás felvételi vizsga alapján történik. Az évenkénti helyek számát a fenntartó egyházak illetékes képviselő testületei határozzák meg. (...) A KPTI évente 20–25 lelképásztort képez (KPTI, é. n.).

nem státuszából fakadóan biztosító, hanem az igehirdetésen és tanításon keresztül meghatározott protestáns lelkész.

A katolikus klérus státusa sajátos helyzetéből fakadt. Egyre inkább a neki rendelt hatalmon és nem a szolgálaton keresztül jelenítődött meg. Hatalmának a forrása szakrális státusa, mely megkülönböztette őt a laikus keresztényektől. A reformáció lelkésze már nem volt többé Isten kegyelmének közvetítője vagy befolyásolója, az egyház pedig nem a szentségek tárháza, hanem egyes esetekben alig volt több, mint deszakralizált bürokrácia, a kormányzás egyik ága a fejlődő állam életében (magiszteriális reformáció). A középkori keresztény egyház az egyéni üdvözüléshez elengedhetetlennek nyilvánította a szentségek, azaz az egyház által nyújtott szakrális szolgáltatások igénybevételét. Ezzel együtt természetesen a pap szolgálatát is. A protestáns lelkész szerepét a lutheri teológiai határozza meg. A sola Scriptura elve a Szentírásnak egyedüli autoritást ad. Az egyházi autoritást átveszi a Bibliát szakszerűen magyarázó protestáns lelkész (Lázár, 2018; Siba, 2020; Dixon et al., 2003).

A középkori papságtól elsősorban nem teológiai felkészültséget vártak el, hanem gyakorlatias, pasztorális munkát. (A jól képzett papok a hierarchia csúcsán helyezkedtek el, nem sok közülük volt a gyülekezeti papsághoz). A katolikus klérus nagy tömegei számára a beható teológiai, elméleti ismeretek alapvetően elérhetetlenek voltak. Nem volt, vagy csak nagyon korlátozott volt a formális lelkészképzés. Alapvetően valaki mellett tanultak bele a feladatokba. Alapfokú latin tudásra volt szükség a liturgiai szerepek megértéséhez és az adminisztrációhoz. A katolikus klérus feladata elsősorban gyakorlati és nem intellektuális volt: az emberek mennyországba juttatása a lelkipásztori gondozás eszközei és nem a beható doktrinális útmutatás által történt. A hit lényegi elemeit kellett értsék és kiszolgálják a szentségeket, és celebrálják a liturgiát. Edukatív szerepük is a morális útmutatásban merült ki. A protestáns lelkész számára hivatala központi kötelessége nem a szertartás megvalósulásának segítése volt, hanem Isten ígéjének *prédikálása és értelmezése* (Green, 2003). Ehhez még hozzátartozik a *tanítói* szerep is (feladata a hit alapvető ismereteinek a megtanítása) és a *pasztoráció* (a közösség lelki jóllétének felügyelete, fegyelmezés, beteg- és lelkigondozás, a gyengék támasza, a rend felügyelete). Éppen ezért a lelkészek oktatása és képzése, a lelkészi munkára való felkészítése a reformátorok fő foglalatosságává válik (Kaufmann, 2003). S bár a folyamat időben eltolódik, a lelkészképzés szisztematikusá és általánossá válásával lassan végbemegy a lelkészi hivatás *professzionizálódása*, ami együtt járt a protestáns klérus legitimitációjának és társadalmi befolyásának megerősödésével is (a deszakralizáció kompenzációjaként) (Swanson, 2003). A professzionizálódás jellemzője ugyanis a lelkészi hivatás gyakorlásának formális képzéshez való kapcsolása, a szakmai közösséghez való tartozás tudata (elvárt, sajátos viselkedési kódex, megkülönböztető státusz- és viselkedési szimbólumok), a hivatásbeli autonómia, valamint a hivatástudat (Green, 2003).

Újabb fontos aspektust képez, hogy a protestáns lelkész megjelenésével létrejön a papi család, majd dinasztia intézménye is. A papnét a férje státusza szerinti tisztelt illeti meg, ám a státusznak szánt elvárásoknak is meg kell felelnie, és a család többi tagjai is (gyermek) ugyanabban a figyelemben részesülnek.⁹ A világból aszketikusan kivonuló középkori klérus helyett

9 A 17. század elején, 1626-ban datált *Disciplina Ecclesiastica Radecciana*, azaz a Radeckzy Bálint püspök (1550 körül – 1632) idejében kiadott unitárius egyházi rendtartás, mely átfogja az egyházi életet,

megjelenik a közösségben élő, a közösség kultúráját felvállaló protestáns lelkész, aki maga és családja élete által pozitív minta kell legyen a közösség előtt. A gyülekezet és a lelkész közötti kapcsolatot nem a vallási legitimitáció vagy a papi státusz, hanem a példamutató magatartás, a mindennapi élet minősége határozza meg. A papi család létrejöttének több hosszú távú következménye is van: egyrészt konfliktusforrás – megnövekedik a közösség terhe (a pap családját is el kell tartania). Másrészt a papi státusz pár generáción belül mobilitási eszközzé válik. Meglehetősen nagyarányú a mintakövetés a papok családjában, a fiak apáikat követik a hivatásban. Egyébként a társadalmi mobilitás mértékét és a klérus gyors integrálódását a befolyásos és tanult középosztály soraiba nagyban meghatározta a papi feleségek kapcsolatrendszere is (Krant & Nunn, 2003). Végül pedig a kiépült parokiális rendszer alapját az képezte, hogy a lelkész nemcsak prédikatori, tanítói és lelkigondozói szerepet töltött be, hanem állami „szolga” is volt, azaz hivatalnoki feladatokat is ellátott, a magisztrátus kinyújtott kezeként közvetített a világi hatalom és a közösség között.

A fentieket összegezve: a reformáció egy új társadalmi réteget hozott létre, a protestáns lelkészt, akinek megítélése nem a neki rendelt státuszon, hanem szolgálata minőségén keresztül történt. Az új lelkészi státusznak a jellemzői a deszakralizáció, a legitimitációkeresésből fakadó professzionalizáció. A markánsan kiemelhető szerepek: prédikátor – igehirdető, pásztor, tanító és hivatalnok.

Megjegyezzük, hogy a fentebb vázolt folyamatok Közép-Kelet-Európában időbeli késéssel, illetve a helyi társadalmak jellegzetességei okán nem azonos módon valósultak meg. Nyugat-Európában például az új lelkészek rekrutációja elsősorban a kereskedő és megerősödő polgárság köréből történt (a nemesség és parasztnok körében különböző okok miatt nem volt vonzó a lelkészi hivatás), Erdélyben és Magyarországon a polgárság alsóbb és mezővárosi rétegéből és nagyon nagy arányban a parasztság/jobbágység köréből történt a rekrutáció. Mindazonáltal a témánk szempontjából alapvető protestáns lelkészi szerepek koncepcionalizálása szempontjából ennek nincs jelentősége.

A LELKÉSZI SZEREPEKET BEFOLYÁSOLÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

A főbb történelmi korszakok és szellemi-kulturális-ideológiai áramlatok hatással voltak a lelkészek szerepére. A reformáció eszménye a közösségben élő és dolgozó lelkész, akinek szerepei is ezen elvárás mentén alakulnak. A polgárosodás idején a lelkész a polgári értékrend letéteményesévé vált. Visszatükrözte a szereppercepció, státuszfelfogás és a társadalom által elvárt mintáit: a moderált életmód, a sokgyermekes családmodell, a képzettség fontosságát (Lázár, 2018; Siba, 2020). A 19. századi urbanizáció, majd az iparosodás újabb kihívások elé állította a lelkészeket. Új társadalmi környezetben, újfajta élethelyzetben kellett a szolgálatot végezni. Az egyházak

a papok kötelességével is részletesen és strukturáltan foglalkozik, még csak a pap számára írja elő az öltözködési mintákat és az erkölcsös magatartást, a *Disciplina* 1694-ben némi módosítással kiadott változata már nemcsak a pap öltözködését és magatartását szabályozza, hanem a családtagokét is (*Disciplina*, 1697).

szociális, közösségszervező, kulturális-népnevelő-művelődési, illetve gazdasági jellegű tevékenységeket is felvállaltak. A lelkészi munka jellege a vallási specialista szintjéről a lelkigondozói és adminisztrátori (művelődési, gazdasági stb.) szervezői tevékenységek irányába mozdult el. A 20. században a szekularizáció, individualizáció és pluralizáció hatására átalakuló társadalom kihívásaival kellett szembenézni.

Erdélyi viszonylatban egyrészt a kommunizmus hozott változást a múlt évszázad második felétől az egyházak társadalmi szerepvállalásában. Az államszocialista rendszer kiépítése teljesen szétzüllesztette az egyházközségek infrastruktúráját: megszüntette egyháztársadalmi szervezeteket és felszámolta önálló gazdasági rendszerüket. Előbbi intézkedés az egyház szocializációs lehetőségeit csökkentette, utóbbi az intézmény zavartalan működését és anyagi fejlődését (Pál, 2021; Kovács, 2021). Gyakorlatilag elsorvadtak azok a területek, melyeken az egyház tevékenységet fejthetett ki. Értelemszerűen ez a lelkészi tevékenység alakulására is hatással volt. Ebben az időszakban a lelkészi szerepkörökben beszűkülést érhetünk tetten. A lelkészi munka lényegében a specifikus lelkészi tevékenységekre korlátozódott, jelentős megszorításokkal. Az 1989 utáni társadalmi és gazdasági folyamatok, nevezetesen a dezindusztrializáció, a migráció, a népességváltozás, a kulturális és társadalomszerkezeti átalakulás újabb kihívások elé állították az egyházakat, ezzel együtt pedig a lelkészeket. Ezen folyamatoknak a következményei (a kisteleplülések előregedése és létszámcsökkenése, a középkorú – a különböző egyházi-egyházközségi tisztségeket hagyományosan vállaló – korosztály létszámcsökkenése, a más településeken vagy külföldön élő hívek megnövekedett száma, alkalmi részvétele az egyházközség életében) a sokszor utolsó intézményként jelen levő egyházra hárítják a közösség, akár az egész település működtetését. Ide tartoznak a társadalmi szerkezetváltozással, az életformaváltással együtt járó kulturális változásoknak, a globális kommunikációs rendszerbe való bekapcsolódás lehetőségének és gyakorlatának, a generációk közötti kulturális különbségek növekedésének az egyház és főként a gyülekezeti közösséget vezető lelkész munkáját befolyásoló folyamatai.

Összefoglalva, elmondható, hogy a társadalmi és szellemi trendek új nyomást gyakorolnak a hagyományos egyházi szerepekre és meghatározásokra. Az évszázadok során kialakult lelkészképek továbbra is hatnak a jelen generációkra, akik idővel visszanyúlnak egy korábbi szerepértelmezéshez. A lelkészkép változásai mögött évszázadokra visszavezethető mintákat találhatunk, de az egyház életének átstrukturálódása új társadalmi kérdéseket is felvet, újra meghatározza az egyház és a lelkész szerepét a jelenkori társadalom kontextusában (Siba, 2020; Hoge, 2003). Ám úgy tűnik, hogy a változás nem az általános szerepkeretben érhető tetten, hanem a fent már vázolt protestáns lelkészi szerepek betöltésének tartalmi és mennyiségi változásaiban. A továbbiakban a hivatáskép bemutatásával árnyalom az elhangzottakat.

HIVATÁSKÉP ÉS KONFLIKTUS

A papság vagy lelkészség egyike a legrégebbi értelmiségi hivatásoknak. Az értelmiségi hivatásokat két fő jellemző különbözteti meg a foglalkozásoktól: a rendszerezett szaktudás, amely hosszú képzés során szerezhető meg, valamint a hivatáshoz kapcsolódó számos szakmai-etikai norma betartása (Hoge, 2003). Hasonlóan más hivatások képviselőihez, a lelkészek képzett személyek, akik saját területükön tekintélyt (monopóliumot) élveznek, és autonóm döntéseket

hozhatnak. Van azonban néhány olyan sajátossága is a papi/lelkészi hivatásnak, mely megkülönbözteti a többiektől: egyrészt szakértelmük hagyományos forrásokon alapul, szerepeik és eszközeik a szentség birodalmába tartoznak, így a tudománnyal azonosulókhoz hasonlóan épp-úgy igényt tarthatnak a monopóliumra; másrészt hivatásukat feltételezhetően vallási indíttatásból, nem pedig anyagi haszon vagy elismerés céljából választják; végül pedig különbséget képez az is, hogy egyetlen hivatás sem függ olyan mértékben a „laikusok”, ez esetben a hívők jóváhagyásától, mint a lelkészség (Wilensky, 2010). Vita tárgyát képezi az is, hogy minden vallási hagyományban hivatásnak tekinthető-e a lelkészség. Míg a fősodorbeli protestáns lelkészek esetén pozitív a válasz (a lelkészi hivatás leírható a professzionalizáció ismérvei szerint), az evangéliumi és pünkösdi lelkészek nem esnek át formális képzésen, a római katolikus körökben pedig vita folyik arról, hogy a papság nem-e inkább egy teológiaiilag meghatározott elhivatás (Magos, 2017; Hoge et al., 1995).

A lelkészi munka számos szerepet követel meg az azt végző személytől, ami szokatlan a hivatások esetében. A lelkészeknek prédikátoroknak, tanároknak, liturgikusoknak, tanácsadóknak, adminisztrátoroknak, menedzsereknek, közösségi vezetőknek és még sok másnak kell lenniük (Hoge, 2003). Tomka és Révay (2006) a lelkészi hivatal alábbi jellemzőit különbözteti meg: formális-szagrális szerep, adminisztrátori szerep, közösségi szerep, lelki-szociális szerep. Kamarás István *Kis magyar reliográfiájában* (2003) D. O. Moberg felsorolását adja közre a klerikus szerepeket illetően: prédikátor, evangélista, nevelő, az egyházi intézményt képviselő, hivatalnok-szervező, csoportvezető, tanácsadó.

Létezik egyféle konszenzus abban, hogy a szerepnek milyen viselkedési minták felelnek meg. Ezek egyrészt belső, másrészt pedig külsőleg kontrollált elvárások. Azaz vannak általánosan elfogadott viselkedési elvárások azon személyek irányába, akik felvállalják ezeket a szerepeket. A szerepfelvállalás leegyszerűsíti az interakciót, tisztázza az elvárásokat, ugyanakkor azonban a címke és a társadalmi elvárás láthatóan ellentmondásos viselkedési elvárásokat is létrehozhat (szerepkonfliktusok) (Linton, 1964; Váriné, 1994).

Fontos szempontot képez a lelkészi szerepek változásában a lelkész hivatásképe. A lelkészre úgy tekintek, mint önreflektáló, önértelmező szereplőre, aki identitása, szerepei és tevékenysége mérlegelése rendjén alakítja hivatásképét, adott, számára fontos értékek mentén. Ez pedig a maga rendjén visszahat tevékenységére, felvállalt szerepkörei is. A lelkészi szerepek módosulása nemcsak egyházszervezeti vagy környezeti szükségletekből történhet, hanem a *kellő* és *valós* hivatáskép (Székely, 2018), vagy más meghatározásban a *vágyott* és *megélt* hivatáskép feszültségéből is (Siba, 2016). Siba Balázs Michael Klessmann nyomán a lelkészkép kialakulásában a következő aspektusok érvényesülését határozza meg: 1. biblikus-keresztény tradíció, 2. teológiai látás, pásztorálszociológiai megértés, 3. kontextus, a közösség elvárásai, 4. személyes hit, önértelmezés (Siba, 2016). A lelkészi hivatáskép tehát egyrészt valamilyen hagyomány, kulturális minta, az adott felekezet „ideológiai” narratívája, a környezet szükségletei és elvárásai, valamint az ezekre reflektáló énkép egymásra hatásából épül fel.

A katolikus pap és a rabbi esetében egyértelműen egy mindent átható státuszról van szó, mely a szakmai és személyes szerepeket is magában foglalja (totális szerep). A protestáns lelkész esetében első látásra nem ilyen teljes az azonosulás. Az extraprofesszionális, azaz szakmán kívüli és a nem professzionális szerepei nem feltétlenül foglalhatók benne a lelkészi státuszban. Azonban a protestáns lelkészek esetében is a hivatásszerep dominanciája elsődleges. A teljes

körü hivatások (jog, orvoslás) egyik jellemzője, hogy a hivatásbéli szerep képezi a domináns szerepet, melynek adott helyzetben alárendelődik minden más társadalmi szerep, konfliktushoz vezetve. A szerep, mely az elsődleges szerepidentifikációt biztosítja az egyén számára, a szerephierarchiában az első helyre kerül (szerephegemónia) (Blizzard, 1985). A következtetés az, hogy a hivatásból fakadó státusz inkább részleges a protestáns lelkészek esetében, szemben a teljesen átható státusszal a római katolikus pap esetében. Mindazonáltal domináns, prioritással bír a lelkész minden más szerepével szemben, ami a maga rendjén konfliktus forrása (Blizzard, 1985).

Blizzard¹⁰ szerint a hivatásképp alakulása esetében két fő referenciakeret érvényesül: ideológiai (teológiai) és funkcionális. Az ideológiai referenciakeret inkább az egyházi tanítás kontextusából közelítve határozza meg a lelkész főszerepét (Isten szolgája, közvetítő Isten és ember között). Az ideológia az adott személynek a hivatással való azonosulását vagy a hivatásba való indoktrinációját is szolgálja. A lelkészek esetében a felekezet tanításával kapcsolatos ideológia meghatározó. Az ideológiailag meghatározott hivatásképp valójában része az adott egyház általános ideológiai (teológiai) tanításának. A lelkész szerepén keresztül az egyház ideológiájának (teológiai tanításának, üzenetének) a szószólója, reprezentálója. A világiak számára ő testesíti meg az egyházi vallásosságot. Ő az egyház képviselője (Blizzard, 1985). A funkcionális szerep meghatározás elsősorban helyzetorientált, azaz a meghatározást nyújtó lelkész aktuális helyzetéből kiindulva fogalmaz (a hívek lelkigondozását végző személy, vallási vezető, értékközvetítő). A lelkész az egyház tisztviselője is – funkcionárius. Hivatását gyakorlóként kialakíthatja a főszerep funkcionális orientációjú megközelítését is. A funkcionális orientáció a lelkészség gyakorlatának operatív, míg az ideológiai orientáció a lelkészség elméleti meghatározása. A két referenciakeret nem zárja ki egymást, a kettő együttesen is jelen lehet (Blizzard, 1985). A hivatásképp Blizzard függő változóként kezelte, mely a lelkészi (kora, szolgálati régisége, személyisége, referenciaszemélyei, karrierjének alakulása, hatékonyság- és sikerképének a jellemzői) és intézményi változók (felekezet, földrajzi elhelyezkedés, a közösség típusa, az egyházközség szervezeti komplexitása, az egyházközség gazdasági mutatói) hatására alakult.

Szerzőnk kutatásának egyik eredménye, hogy összefüggést állapított meg a hivatásképp referenciakerete és a lelkészek szolgálati ideje, illetve a gyülekezet nagysága és jellege között. Míg a kevesebb szolgálati régiséggel rendelkező lelkészek inkább teológiai megközelítésből határozták meg a főszerepet, addig a szolgálatban hosszabb időt eltöltött lelkészek inkább a funkcionális megközelítést preferálták hivatásképp-meghatározásukban (Blizzard, 1985).

József Baniak lengyel szociológus középiskolásokkal és egyetemi hallgatókkal készített kérdőíves kutatás segítségével (a felmérést először 1983-ban végezte el, majd 1998-ban és 2008-ban megismételte) a lengyel római katolikus papok fiatalok körében felfogott szerepének a változását mutatja be. Az intézményes vallásossághoz kapcsolódó specifikus szerepek mellett (liturgiai-

10 A *hivatásképre* Blizzard a *főszerep* (master role) fogalmat használja. A protestáns lelkészi szerepek konceptualizálását Samuel L. Blizzard átfogó munkájában adja meg, melyet egy 1111 lelkészt megábrázoló mintán végzett munkatársaival, öt különböző teológia végzősei és több felekezet lelkészei között az Amerikai Egyesült Államokban. Az általa felállított tipológia áttemelhető erdélyi protestáns vonatkozására is. Blizzard (1980) leírásában a főszerepben (hivatásképpben) azok a hitek, felfogások köszönnek vissza, amit a lelkész magáról, hivatásáról gondol, kiegészítve azokkal a felfogásokkal, melyeket a nyilvánosság a lelkészi hivatás szerepével kapcsolatosan kialakított.

szakrális tevékenység, hitoktatás, gyülekezeti vezető, lelki tanácsadás, szociális tevékenység) az egyéni vallásossággal összefüggő diffúz szerepekről is beszél, melyek a gyülekezeti élet szervezésének új módjaihoz és formáihoz vezetnek, s melyek szubjektív, egyéni szükségletekre adott, gyakran innovatív válaszok. A kutatás eredménye azt mutatja, hogy a célcsoport meghatározó többsége esetén konstansan növekszik az a tendencia, mely a papokat a specifikus papi-spirituális és gyülekezeti szerepek gyakorlására szorítaná, míg közösségi és morális szerepvállalásukat elutasítja. Szintén növekszik azok aránya, akik az egyház közügyekben való szerepvállalását és az állami intézményekre való befolyását is elutasítják. Emellett a válaszadók jelentős része nem tartja szükségesnek a papi közvetítést egyéni vallási élete, személyes üdvössége tekintetében (Baniak, 2015). A fenti eset rávilágít arra, hogy a hivatás gyakorlói folyamatosan újraértelmezik szerepeiket (teológiai látásuk és hivatáskéjük értelmében), alkalmazzák a szükségletekhez (társadalmi környezet elvárása), azonban ez adott társadalmi kontextusban feszültséget, konfliktus okozhat.

A protestáns lelkészi szerepek irányából megközelítve a problémát a konfliktus gyökere egyrészt a szerep értelmezéséből fakad: mi a lelkész szerepe, feladata? Illetve az adott történelmi, társadalmi helyzetben hogyan lehet a hivatást megélni? Manfred Josuttis megállapítása: „A protestáns lelképásztor egy különleges lény: képzettsége és szerepe szerint tanító funkciója van. A szolgálatára nézve a papok közé tartozik. Teológiai önértelmezése szerint leginkább próféta szeretne lenni. De az idejének nagy hányadában valószínű, hogy adminisztrációs ügyintézésel és közösségi szabadidő-szervezéssel foglalkozik” (in Siba 2016: 14). Jól rátapint arra a feszültségre, amit Blizzard úgy értelmez, hogy nemcsak a szerepek sokfélesége, változatossága nagy, nemcsak az ellátásukhoz szükséges kompetenciák túl széles körűek, hanem a lelkész ideje és energiája is túlságosan korlátozott ahhoz, hogy mindent elvégezzen. A legtöbb lelkész bizonyos szerepeket elsődlegesnek tekint, ezekben kompetensnek látja magát, de a többi szerepe miatt nem tud ezekre elég időt fordítani. Minél nagyobb az eltérés a preferált és a ténylegesen betöltött szerepek között, annál kisebb a lelkész elégedettsége. Későbbi kutatások megerősítették, hogy a lelkészi morál összefügg azzal, hogy az egyes személyek mennyire érzik kielégítőnek az általuk szükségszerűen betöltött konkrét szerepeket. Minden olyan helyzet, melyben egy adott személy adott státusszal inkompatibilis elvárásokkal kell szembenézzen, konfliktushoz vezet (Blizzard, 1985). Székely József (2018) a kellő–valós hivatásképp, Siba Balázs (2016) a vágyott–megélt hivatásképp ellentéppárosban fogalmazza meg ugyanezt. Az általuk használt fogalmak is azt a feszültséget jelölik, amely a lelkészek által fontosnak tartott és a szolgálat rendjén ténylegesen végzett feladatok okán fennáll.

Szászné Lázár Eszter Csenge *A lelképásztori hivatás krízise – Német modellek és magyar párhuzamok* (2018) című tanulmányában a lelképásztori hivatás három interpretációját és a fennálló konfliktusok feloldására vonatkozó javaslatokat mutatja be három különböző szerző megközelítésében egy szakralitás–profanitás tengelyen. A tengely profanitás részén Isolde Karle professzióelmélete áll, amely szerint a lelkészi hivatásnak más hivatásokhoz hasonlóan a szakmai kompetenciát kell előtérbe helyeznie. A lelkészi identitás alapja, hogy a lelkészség ugyanolyan professzió, mint a többi funkciórendszer problémáira kizárólagos megoldást kínáló terület. Az evangélium hirdetésében a lelkésznek szakmai tudását kell előtérbe helyeznie, elválasztva a lelkészi hivatást a lelkész magánéletétől. A tengely másik végén Manfred Josuttis (2017) fenomenológiai megközelítése áll, mely kiemeli a lelkész egészét a meglévő szekuláris valóságból, és

a szent és profán világ határára helyezi. A lelkészi identitás alapja a mássága, ami ebből a határon levésből fakad. A lelkész ott helyezkedik el a két világ között, és hivatása, hogy átkísérje a rábízottakat. A krízis feloldása helyének, másságának elfogadása. A tengely köztes részén helyezkedik el Christian Grethlein (idézi Lázár, 2018) megközelítése, aki a lelkészi hivatás krízisét a lelkészképzés során elsajátított készségek, ismeretek és a tényleges lelkészi munka által igényelt elvárások közti eltérésekben látta. A konfliktus feloldásának kulcsa a teológiai oktatás megreformálása, spirituális, kegyességi-lelki oldalának felerősítése (Lázár, 2018).

LELKÉSZI SZEREPEK LEHETSÉGES KONCEPTUALIZÁCIÓI

A hivatásképzés megrajzolása arra ad lehetőséget, hogy általános szinten írja le a lelkészi hivatást. Blizzard (1985) tanulmányában arra következtetésre jut, hogy a mintában részt vevő lelkészek szerepeiket valamilyen orientáció alapján igyekeznek betölteni. Azaz a hivatásképzés meghatározott „eszközt” rendelnek. Ezt integratív orientációnak nevezi.¹¹ Ez nem más, mint az a mód, ahogyan a lelkész hivatásképzését pl. evangelizálóként, oktatóként, lelkigondozóként, közösségszervezőként szolgálatának konkrét céljaira (szerepeire) összpontosítja. Másként fogalmazva: kiválasztja azt az eljárást, orientációt ahogyan (általános) hivatását a (konkrét) szerepek szintjén a legjobban meg tudja valósítani. Az integratív orientációk azt jelzik, hogy a gyakorlatban, a gyülekezeti munka során a lelkészek a különböző hangsúllyal, eltérő fókusszal gyakorolnak adott szerepeket. Azaz eltérnek abban, hogy milyen célok elérésére irányítják a lelkészi munkájukat (Blizzard, 1985).

Ezek esetében megkülönbözteti a tradicionális (melynek hagyománya van a protestantizmusban) és a szekuláris (ezekhez a szerepekhez társulhat egy sajátos vagy egyedi vallási irányultság, de ez nem feltétlenül velejárója a szerepnek) irányultságú orientációt. Előbbi esetén öt orientációt különböztetett meg: *hívő-szent, tudós, az evangelizáló, a sakramentalista, az atyapásztor* (Blizzard, 1985: 51–75). A többi hét szerep inkább szekuláris irányultságú. Ezeket *korárs integratív szerepeknek* nevezte: *az interperszonális kapcsolatok szakértője, egyházközségi promóter, társadalmi akcionista vagy társadalmi problémamegoldó, oktató-nevelő, közösségi vallási vezető, felekezeti politikus*.

Kamarás közel háromszáz katolikus pap szerepkészletét áttanulmányozva a következő orientációkat azonosította: *teológus, az egyházi szervezet képviselője, kultúraközvetítő, szolgáltató-hivataltnok, igehirdető-evangelizáló (szónok-sztár), akció-szervező, vagyonkezelő és -gyarapító menedzser, tanító-nevelő-pedagógus, atya és/vagy anya (lelki vezető- és gyógyító), mágus, közösségépítő* (Kamarás, 2003).

Végül elérkeztünk Blizzard korábban már hivatkozott tanulmányában a szerepek harmadik szintjeként meghatározott, specifikus, ún. *gyakorló lelkészi szerepek* bemutatásához. Ezek azok a szerepek, melyeket a lelkész nyilvánosan él meg, gyakorol, éppen ezért gyakorlatilag ezeken a

11 Lényegében ő a lelkészi szerepek három szintjét különbözteti meg: főszerepek, integratív szerep és gyakorló szerep. Ahogyan az első szinten leírtakat a hivatásképként definiálom, úgy a másodikikat orientációként, és végül a gyakorló szerepeket egyszerűen szerepekként.

szerepeken keresztül alkotják meg az emberek a maguk lelkészképét, és van egy elképzelésük arról, hogy mi a lelkész szerepe, feladata. Jellegükből fakadóan ezek a szerepek azok, amelyeken keresztül láthatóvá és értékelhetővé válik a lelkészi tevékenység mind a hívek, mind az egyházi vezetés különböző szintjei számára (Blizzard, 1985). Ő a következő gyakorló szerepeket különbözteti meg: *prédikátor, tanító, pap, szervező, adminisztrátor, lelkigondozó*. Ezeket specifikus és nem általános értelemben használja. A gyakorló szerepek a lelkész által betöltött szerepek teljes skáláját lefedik. Blizzard (1985) három kategóriába csoportosítja: *hagyományos, neotradicionális és kortárs szerepek*.

A *tradicionális szerepek* közé sorolja a prédikátor, a pap és a tanító szerepeket. Ezen szerepeknek bibliai modelljei vannak. „A hagyományos szerepeknek teológiai alapvetésük van, ugyanakkor az egyházi hagyományokon belül világosan meghatározott megnyilvánulási formái is.” (Blizzard, 1985: 84) Jelen van a szerepmeghatározás, szerepelvárás ideológiai háttere, tehát a lelkész világosan tudja, hogy mi a feladata, szerepe prédikátorként, papként, tanítóként. A tradicionális lelkészi szerepek az ideák világához igazodnak. A prédikálás és tanítás, mint ahogy a liturgusi szerep néhány vonatkozása is, olyan tevékenységek, melyeken keresztül a lelkész szavakon vagy szimbolikus cselekedeten keresztül eszméket kíván átadni. Ezekben a szerepekben a lelkész alapvetően egy aktor a hallgatóság szemében. Ahhoz, hogy hatékony legyen, fontos, hogy központi szereplővé váljon/maradjon, és a hallgatóság válaszaihoz/igényeihez igazítsa a kommunikációs technikáit (Blizzard, 1985).

A *neotradicionális* szerepnek Blizzard a lekipásztori szerepet tekinti. Van bibliai alapja és ideológiai definíciója, ugyanakkor a gyakorlását kettősség övezi. Kevésbé világos, miként kell ellátni ezt a szerepet, mint a tradicionális lelkészi szerepek esetében (Blizzard, 1985). A *kortárs szerepek* a szervezői és adminisztrátori tevékenységet foglalják magukban. Ezen szerepek újak – legalábbis történelmi vonatkozásban – az egyházi hagyományban és gyakorlatban. Ezen szerepek szentírásbeli és ideológiai alapjai nincsenek meghatározva. A lelkészjelöltekben általában van egy kép arra vonatkozóan, hogy mit jelent prédikátornak, papnak, tanítónak, lekipásztornak lenni, ám nem rendelkeznek az adminisztrációs és szervezői szerepek vallásilag körülírt meghatározásával (Blizzard, 1985: 85).

A továbbiakban az intézményileg elvárt unitárius lelkészi szerepeket vizsgálom és vetem össze a Blizzard által felállított kategóriákkal.

AZ INTÉZMÉNYILEG ELVÁRT UNITÁRIUS LEKÉSZI SZEREP ISMÉRVEI

A jelenleg érvényben levő Alaptörvényben és Szervezeti és Működési Szabályzatban¹² (továbbiakban Alaptörvény vagy SzMSz) foglaltak írják le az unitárius lelkészek jogait és kötelességeit. Az Alaptörvény, illetve SzMSz vonatkozó előírásai az egyház mint intézmény normatíváit fog-

¹² A Magyar Unitárius Egyház 2012. június 28-án elfogadott Alaptörvénye 2012. június 30-án lépett hatályba. A 2012. június 30-án elfogadott Szervezeti és Működési Szabályzat 2014. június 28-án módosított tartalma 2014. június 28-án lépett hatályba.

laják össze a lelkészi szolgálattal kapcsolatosan.¹³ Tekintettel arra, hogy a dolgozat ezen része a gyülekezeti lelkészi szerepeket tárgyalja, csak a vonatkozó jogszabályi részek értelmezésére szorítkozom. Az Alaptörvény az egyház küldetését a hitélet, a szeretetszolgálat, az oktatás, a nevelés, a közművelődés, valamint a társadalmi felelősségvállalás területén határozza meg.¹⁴ A lelkész mint az egyház meghatározott gyülekezetben tevékenykedő képviselője értelemszerűen ezekkel összhangban kell végezze a munkáját.

Az Alaptörvény 24. § (1) a) pontja a gyülekezeti lelkészt az egyházközség hit- és valláserkölcsi élete irányítójának, illetve közigazgatási és gazdasági ügyei felelősének határozza meg.¹⁵ Azaz egyfelől *vallási specialistaként*, aki a hit- és valláserkölcsi életet vezeti, másfelől *hivatalnokként* határozza meg, aki felelősséget vállal az egyházközség közigazgatása és gazdasági élete működtetéséért is.¹⁶

Az SzMSz III. fejezete írja le az egyházközség tisztségviselő, tisztviselői és más alkalmazottai kötelezettségeit és jogait, szabályozza tevékenységüket. A lelkész tevékenységét az 56–68. § szabályozza. Az SzMSz ezen része kizárólag a gyülekezeti lelkészek feladatkörét, kötelezségeit és jogait tünteti fel. Az SzMSz az Alaptörvény által egy cikkelyben megfogalmazottakat két részre bontja, ezzel is jelezve eltérő jellegüket. Az első rész esetében a blizzardai meghatározás szerint tradicionális és neotradicionális lelkészi szerepek azonosíthatók, a második rész esetében a kortárs lelkészi szerepek.

Az 57. § (1) szerint a lelkész az egyházközség valláserkölcsi öre, lelki életének vezetője és gondozója. E helyen a szabályzat kitér a lelkész erkölcsi viselkedésének normatív megfogalmazására. A tisztség és erkölcsi magatartás között összhangnak kell lenni.¹⁷ Elvart lelkészkép: a szabályzat nem bontja szét a szakmai és a magánélet területét. A lelkészt mint példát állítja a közösség elé. Elvárások a lelkész felé: magánélete legyen összhangban a szolgálattal, jellemezze a vallásosság, a felebaráti szeretet, az áldozatkészség, legyen a keresztyény erények gyakorlója. A (2) pont a hivatalnokszerepet határolja körül (közigazgatási és gazdasági ügyek felelőse).¹⁸

13 56. § Az Egyház keretében gyülekezeti lelkészek, illetve nem gyülekezeti jellegű munkával megbízott lelkészek teljesítenek szolgálatot (SzMSz 56. §)

14 „A Magyar Unitárius Egyház az egyetemes keresztyény anyaszentegyház része, az Isten országa megélésére törekvő Jézus-követők szeretetközössége. A Jézus tanításához és közvetlen tanítványaihoz visszavezethető egyistenhívő, unitárius keresztyénység intézményes egyházi formája a reformáció korában szerveződött, és a történelem haladó értékeit vállalva teljesedik ki. Hivatása Isten és ember szolgálata, a közösség életének építése. (...) Küldetésének területei: a hitélet, a szeretetszolgálat, az oktatás, a nevelés, a közművelődés, valamint a társadalmi felelősségvállalás.” (Alaptörvény: 2.)

15 24. § (1) a) A gyülekezeti lelkész az egyházközség hit- és valláserkölcsi életének irányítója, közigazgatási és gazdasági ügyeinek felelőse. (Alaptörvény: 13)

16 A 24. § (2) cikkelye a gondnok esetében, aki az egyházközség világi tisztségviselője, azonos elvárásokat fogalmaz meg a közigazgatási és gazdasági felelősség tekintetében. Azaz a hit- és valláserkölcsi élet irányítása híján ugyanazon feladatokat delegálja a két egyházközségi vezetőnek.

17 „57. § (1) A gyülekezeti lelkész az egyházközség valláserkölcsi öre, lelki életének vezetője és gondozója, aki magánéletében is a vallásosság, a felebaráti szeretet, áldozatkészség, és összességében a keresztyény erények gyakorlója.” (Alaptörvény: 31)

18 „57. § (2) A lelkész az egyházközség tisztviselője és tisztségviselője, az egyházközség közigazgatási és gazdasági ügyeinek felelőse. (3) A lelkész személyén kívül az egyházközségi tisztviselői hivatalok és a tisztségek egyidejű betöltése összeférhetetlen.” (Alaptörvény: 31)

Az 59. § a lelkész hatáskörét, kötelességeit és jogait ismerteti. Ezek:

*Istentiszteletek és szertartások végzése.*¹⁹ Ez esetben a liturgiai előírások szerint kell eljárnia, viselve hivatala külső jelvényeit. Formai megkötés, hogy csak saját egyházközségében és a hozzá tartozó leányegyházközségekben és szórványokban végezhet szolgálatot, más egyházközségben kizárólag a helyi lelkész jóváhagyásával. Az SzMSz egy adott adminisztratív területre szorítja be a mozgáskörét (parókiaközpontúság). Az 59. § (1) b) pontja leszögezi, hogy istentiszteleti szolgálatot csak lelkészképesítő oklevéllel rendelkező személyek végezhetnek, azaz a szolgálatvégzés előfeltétele a *formális teológiai* oktatásban való részvétel (professzionizáció). A szertartásokhoz kapcsolódóan előírja a jegyesek lelkigondozását, házassági felkészítő tartását, illetve az egyházi, hitelvi tanítás megismertetését a más vallásból vagy felekezetből betérőkkel. Ez a cikkely tartalmazza a szertartásokkal kapcsolatos különböző adminisztratív előírásokat is.

Az 59. § (2) pontja összegezi a lelképásztori gondozás terén végzendő tennivalókat. Ezek egyrészt a családlátogatás és beteglátogatás alkalmával végzett lelkigondozás, másrészt a szükségben levők (deprivációban élő személyek) lelkigondozása. Ezen a helyen előírja a lelkészeknek, hogy az istentiszteleteket, szertartásokat és teljes lelkészi szolgálatát a lelkigondozás jegyében végezze.²⁰

Az 59. § (3) pontja a *valláserkölcsei nevelés* kapcsán a következő feladatokat írja elő a szabályzat: vallásóra tartása vagy megtartásának biztosítása, vasárnapi iskolai foglalkozás megszervezése, konfirmációra való előkészítés, ifjúsági egyesület szervezésének és működésének segítése, konferenciák, hitelesítő napok tartása, felnőtt hitéleti oktatás és valláserkölcsei nevelés: bibliaóra, felnőttképzés, lelkigyakorlatok, zárandoklatok, fiatal felnőttek és családok találkozói, idősök közösségi összejövetelei stb.

Az 59. § (4) pontja az egyházközség igazgatása és ügyvitele terén végzendő feladatokat írja le, azaz a lelkész hivatalnoki szerepkörét. Az egyházközség igazgatása (hivatalnok) terén a következő feladatokat látja el: képviseleti, ügyviteli, gyűlésszervezői és gyűlésvezetői feladatokat, feladata a pénzügyvitel felügyelete stb.

Az egyházközség más működési területein, a szeretetszolgálat és szociális tevékenység; közművelődés, hagyományörzés és műemlékvédelem; célirányos kiadói és médiatevékenység; a társadalmi felelősségvállalás és közösségszolgálat más formái területén elvárás a lelkész irányában, hogy hivatásszerűen nyilvánuljon meg, azaz nem írja elő, hogy kötelessége ezt végezni, ám ajánlja. A lehetőségek és személyes alkalmassága szerint a lelkész töltsön be kezdeményező, szervező, irányító – vagy legalább résztvevő és buzdító – szerepet az egyházközségi élet egészében.

Az alábbi táblázatban az SzMSz által előírt vagy javallott lelkészi tevékenységek blizzardi modellbe való beillesztését végeztem el, feltüntetve az adott tevékenység típusát is. A táblázat

19 „59. § (1) a) A lelkész köteles az Egyház istentiszteleti és szertartási rendjéhez alkalmazkodni; szolgálati végzésére hivatala külső jelvényeivel, paláttal és esetenként főveggel megjelenni; lelkészi szolgálatokat saját egyházközségén, a hozzá tartozó társ-, leány- és szórványegyházközségeken, valamint szórványokon kívül csak az illetékes lelkész engedélyével végezhet.” (Alaptörvény: 32)

20 Az SzMSz által előírt vagy javallott lelkészi szerepek táblázat első két sora harmadik oszlopában ezért jelenik meg a neotradicionális szerep említése a prédikátornál és papnál mint az istentiszteletek és szertartások vezetőjénél.

azt mutatja, hogy az intézményileg elvárt lelkeszi tevékenység teljesen beilleszthető a Blizzard által meghatározott szerepkeretekbe. Ez egyben azon korábbi állításomat is alátámasztja, mely szerint a reformáció következtében kialakult protestáns lelkeszi hivatás fő szerepkeretei ugyanazok maradtak: prédikátor, tanító, pap (liturgus), lelkigondozó, hivatalnok-adminisztrátor, szervező.

Az egyházközség más működési területein ajánlott tevékenységtípusok esetében a blizzardi modell kortárs szerepeit továbbgondolva létrehoztam egy új kategóriát, melyet diffúz kortárs szerepként határozok meg. Ezek olyan szerepek, melyek a gyülekezeti és közösségi élet szervezésének új módját és formáit jelentik, s melyek az új egyéni és közösségi szükségletekre adott, gyakran innovatív válaszok.

1. táblázat. *Az intézményileg elvárt unitárius lelkeszi szerepek beillesztése a blizzardi modellbe*
 Table 1. *The Integration of institutionally expected Unitarian Ministerial Roles into the Blizzard Theoretical Model*

Jogszabályok által előírt tevékenység	A Blizzard által megnevezett lelkeszi szerep	A Blizzard által megnevezett lelkeszi szerep jellege
(1) istentisztelek tartása (2) áhítatok végzése	<i>prédikátor</i> A prédikatori szerep magában foglalja a prédikációra való felkészülést, az istentiszteletek és áhítatok tartását	tradicionális/ neotradicionális
(1) szertartások végzése	<i>pap</i> A papi szerep a liturgusi feladatokat takarja, melyekben a lelkész az istentiszteleten, szertartásokon megnyilvánul.	tradicionális/ neotradicionális
(1) hitoktatás (2) vallásóra tartása (3) konfirmációi felkészítő (4) bibliaóra (5) hiterősítő alkalmak (6) felnőtt hitéleti oktatás (7) jegyesoktatás (8) házassági felkészítő (9) lelkigyakorlat	<i>tanító</i> A tanítói szerep magában foglalja a tanításra való felkészülést, a tanítást az iskolában, az egyházközségben gyermekek és felnőttek számára.	tradicionális neotradicionális
(1) családlátogatás (2) beteglátogatás (3) lelkigondozás	<i>lelkigondozó</i> Blizzard két módját különbözteti meg a lelkipásztori szerep gyakorlásának: hagyományos és kortárs. Az előbbi esetben a hívek meglátogatását értik alatta, családlátogatást és beteglátogatást, vagy vigasztaló látogatást. Az utóbbi esetben a lelkigondozás új módszereit alkalmazza, és alapvetően a szükségben levők számára nyújt támaszt. (Blizzard, 1985: 85)	tradicionális tradicionális neotradicionális

Jogszabályok által előírt tevékenység	A Blizzard által megnevezett lelkészi szerep	A Blizzard által megnevezett lelkészi szerep jellege
(1) ifjúsági egyesület szervezésének és működésének a segítése (2) fiatal felnőttek és családok találkozási (3) idősek közösségi összejövetelei (4) társadalmi felelősségvállalás (5) közösségszolgálat	<i>szervező</i> A szervezői szerepben a lelkész csoporton belül és csoportok között nyilvánul meg (intragroup és intergroup). A szervezői szerepek vonatkozásában meg lehet különböztetni a hitéleti és az ún. szekuláris tevékenységeket. Az előbbieket az egyházi, vallási jellegű tevékenységhez kötődnek. Utóbbiak pedig elsősorban csoportkohézió-erősítő, közösségépítő tevékenységek, melynek célja nem kötődik a hitélethez.	kortárs
(1) egyházközségi ügyvitel végzése (2) ülésvezetés (3) egyházközségi pénzügyvitel felügyelete	<i>adminisztrátor</i> Az adminisztrátori szerepekben a lelkész az egyházközség ügyvezetője és képviselője. Intézményi feladatai vannak: az ügyvitel, pénzügyvitel, nyilvánosság, testületek működtetése tekintetében.	kortárs
(1) szeretetszolgálat és szociális tevékenység (2) közművelődési tevékenység (3) hagyományörzés (4) műemlékvédelem (6) kiadói és médiatevékenység (7) társadalmi felelősségvállalás (8) közösségszolgálat	<i>diffúz szerepek</i> Ezek olyan szerepek, melyek a gyülekezeti és közösségi élet szervezésének új módjait és formáit jelentik, s melyek az új egyéni és közösségi szükségletekre adott, gyakran újszerű válaszok.	kortárs

AZ UNITÁRIUS LELKÉSZEK ÁLTAL KEZDEMÉNYEZETT VAGY KÖZÖSSÉGILEG ELVÁRT TEVÉKENYSÉGEK

Az alábbiakban – mintegy példázó esettanulmányként – olyan tevékenység típusokat összegzek, melyeket a Kolozs-Tordai Unitárius Egyházkör aranyosszéki kistérségjének²¹ lelkészei végeztek

21 A Kolozs-Tordai Unitárius Egyházkör a Magyar Unitárius Egyház legnagyobb kiterjedésű középszintű egyházszerkezeti egysége. Az egyházkörhöz tartoznak a Temes, Arad, Hunyad, Kolozs, Bihar, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Beszterce megye területén található anya-, leány-, szórányegyházközségek és szórányok, valamint Fehér megye unitárius egyházközségeinek egy része. Az egyházkörben

2016–2017 között. Az unitárius egyház 2009 óta alkalmanként regisztrálja a lelkészi munkát,²² mérve a többlettevékenységet is.²³ Az adatrögzítés egy erre a célra összeállított felmérő űrlap segítségével történik, melynek az első része a lelkész teológiai képesítéstől eltérő, más szakmai képzettségére kérdez rá; a második része a lelkészi hivatásgyakorlásban kifejtett többletjeljesítmény alapadatait gyűjti: egyháztársadalmi munka, közművelődési, közösségi és közéleti tevékenységek, egyházi-teológiai alkotói munka, adományszervezői tevékenység, illetve más többletmunka. Ezen tevékenységeknek egyik jellemzője, hogy helyi szükséglet/igény következtében (környezet) vagy a lelkész indíttatásából (hivatáskép-orientáció) fakadóan valósultak meg. A másik jellemző, hogy alapvetően beilleszthető a Szervezeti és Működési Szabályzatban javallott, általam diffúz kortárs tevékenységként meghatározott kategóriába.

A mintában 12 aranyosvidéki lelkész munkájához kapcsolódó adatokat használtunk fel. A lelkészek életkora: 30–40 év között összesen négy személy (két nő, két férfi), 40–50 év között összesen négy személy (négy férfi), 50 fölött összesen négy személy (négy férfi).

A mintában szereplő lelkészek a teológiai képesítés mellett a következő végzettséggel rendelkeztek: Felsőoktatási alapfokú diploma: pszichológia (2), közgazdász (2), szociológia (1). Felsőoktatási felsőfokú (mesteri) képzettség: pszichológia (2), szociológia (1), teológia (külföldi) (4). Más képzések: Továbbképzések: pályázatírás (3), pszichodráma (2). Azon esetben, amikor a többletképesítés a teológiaoktatással egy időben vagy az után történt, a képzés profilja a segítő hivatásokhoz köthető. Kivéve a pályázatírás, mely értelemszerűen a gyülekezeti szükségletekre mutat rá. A többletképesítéssel rendelkező lelkészekre általában jellemző, hogy a többletképesítést lelkészi munkájukban és nem az adott szakterületen, önállóan hasznosítják.

19 anya-, 1 társ-, 2 szórvány-, 6 leányegyházközség és 7 szórvány található. Az egyházközségek jelentős része két földrajzi régióban tömbösül: Kolozsváron és a környező falvakban (Kolozs, Magyarországot, Alsójárá), valamint az Aranyos-vidéken (Aranyosszék, Torockó, Torockószentgyörgy, Torda és vidéke). Az egyházkör délnyugati részén élő unitáriusok lelkigondozását a dévai székhelyű Délnyugat-Erdélyi Szórványegyházközség (kivéve a Zsil-völgyi gyülekezeteket), az északnyugati részét pedig a szatmárnémeti székhelyű Északnyugat-Erdélyi Szórványegyházközség (kivéve a Nagyváradon és környékén élő unitáriusokat) látja el. Az egyházkör székhelye Kolozsváron van. A kutatás tárgyát az Aranyos-vidéki kistáj gyülekezeteiben tevékenykedő gyülekezetek képezték. A központi kistáj (Aranyosszék) mindennapjait Torda, Nagyenyed és Aranyosgyéres városok határozzák meg. Várfalva, Szentmihály és Harasztos községek lakosainak mindennapjai Torda felé irányulnak, Felvinc, Székelykocsárd községek Nagyenyed, Aranyoslóna, Aranyosgerend, Detrehemtelep Aranyosgyéres vonzáskörében vannak. Torockó község mind Enyeddal, mind Tordával kapcsolatban van. Minden kistájon belüli egységnek van egy belső dinamikája, melynek mentén kulturális, vallási és nemzeti identitását megéli.

22 Az adatfelmérő kérdőív lehetőséget nyújt a lelkészek fenti tevékenységének tételes leírására és elemzésére. Egyben pedig jó mutatója a lelkészi tevékenységek változásainak, hiszen feltételezhetjük, hogy ezek a helyi és regionális szinten felmerülő szükségletekre adott válaszok, illetve megjelennek bennünk azok a tevékenységek is, melyek a lelkészek hivatásképéből fakadnak.

23 Értsd, azon tevékenységeket, melyeket a lelkész szolgálati helyén vagy máshol végez, de amelyek nem képezik lelkészi feladatainak részét (nincs benne a munkaszerződésben vagy a Szervezeti és Működési Szabályzat által kötelezően előírt feladatkörökben).

Az alábbiakban azokat a területek és tevékenységek rövid összefoglalása és felsorolása található, melyeket a kérdőívek elemzése révén összesítettünk. Az egyes tevékenységek mellett, zárójelben található szám az egyes tevékenységet végző lelkészek számát jelöli. Ezek a következők.

Szociális és szeretetszolgálati tevékenység: otthoni beteggondozás (1), orvosi eszközök, gyógyszerek beszerzése (1), hátrányos helyzetű társadalmi csoportok segítése (2), adománygyűjtés más szervezetek számára (2), adománygyűjtés bajbajutottak számára (3), szeretetcsomag idősseknek (3), kalács szervezése bajbajutottak javára (3), segélycsomag rászorulóknak (5), diákösztöndíj (6)

Közművelődési, kulturális és szabadidős, közösségépítő tevékenységek: kulturális tevékenységek: kulturális jellegű kirándulások szervezése – pl. színház (1), színdarabtanítás, színjátszó csoport működtetése (3), hagyományörző tevékenységek: néptánc csoport (2), dalárda, énekkar, népdalkör (6); *közművelődési tevékenységek:* helytörténeti előadások (3), közművelődési, kulturális és más jellegű előadások (5), népfőiskolai jellegű tevékenységek (6); *szabadidős tevékenységek:* kirándulások (2), fesztiválszervezés (2), kézműves tevékenységek (4), koncert-, bálszervezés (4)

Gazdasági tevékenységek: gazdasági (jövedelemgerjesztő) tevékenység (2), helyi turizmusfejlesztés (3), pályázatírás (7)

A fenti tevékenységkategóriák, illetve konkrét tevékenységek és azok gyakorlása arra enged következtetni, hogy az elemzett régió lelkészei az intézményesen elvárt szerepek tevékenységei mellett széles körű közművelődési, kulturális, gazdasági, közösségépítő és identitáserősítő (valási és nemzeti) tevékenységet végeznek.

Jelen dolgozatnak nem képezi tárgyát ezen tevékenységek részletes leírása és elemzése. Céлом csupán az volt, hogy – e helyütt a teljesség igénye nélkül – felmutassam a lelkészi hivatás sokrétű tevékenységeit, annak érdekében, hogy egy megfelelő konceptualizáló keretet építhessek.

ÖSSZEZÉS

Dolgozatomban amellet érveltem, hogy a lelkészi szerepeket az egyházszerkezet alakulása, a társadalmi folyamatok és a társadalmi (környezeti) elvárások, illetve a lelkész hivatásképe befolyásolja. Egyrészt megvizsgáltam a protestáns lelkészi hivatás történelmi alakulását, leírva azokat a sajátos ismérveket, melyek a hivatást fémjelzik. Másrészt a lelkészi hivatást meghatározó tényezők kapcsán vizsgáltam a társadalmi környezet és a lelkészi hivatásképzés talákozásából fakadó konfliktusokat. Végül a protestáns lelkészi szerepek konceptualizálása után megvizsgáltam az értelmezési keret adaptálhatóságát az unitárius lelkészi hivatásra.

Következtetésem az, hogy a reformáció következtében kialakult protestáns lelkészi hivatás fő szerepkeretei ugyanazok maradtak: prédikátor, tanító, pap (liturgus), lelkigondozó, hivatalnok-adminisztrátor, szervező. A változás sokkal inkább az egyes szerepek egymáshoz viszonyított hangsúlyeltolódásában és a szerepek betöltésének tartalmi vonatkozásaiban érhető tetten. A tradicionális (predikátor, tanító, liturgus) és neotradicionális szerepek stabil megléte mellett megnövekedett az ún. kortárs szerepek (hivatalnok-adminisztrátor, szervező) súlya a lelkészi tevékenységben. Erdélyi vonatkozásban ez a kisebbségi magyar közösség vallásosságát irányító protestáns felekezetek társadalmi szerepvállalásában és azok lelkészeinek közösség-szervezői,

nemzetiidentitás-erősítő, oktatási, kulturális és közművelődési tevékenységében érhető tetten. Mindezek pedig alátámasztják a dolgozat elején hivatkozott presztízsvizsgálat következtetéseit a lelkesi hivatás társadalmi hasznosságának megítélésére vonatkozóan.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- A Magyar Unitárius Egyház Alaptörvénye és más jogszabályai 2012* (jogi dokumentum)
Erdélyi Unitárius Egyház (2011). *Az Erdélyi Unitárius Egyház Stratégiai Terve 2011–2015*.
- Blizzard, S. W. (1985). *The Protestant Parish Minister: A Behavioral Science Interpretation* (Monograph Series for the Scientific Study of Religion No 5.). Society for Scientific Study.
- Bouma, G. D. (1980). Samuel W. Blizzard's Contribution to Ministry Studies and Theological Education. *Pastoral Psychology*, 28(3), 199–208.
- Csepeli, Gy. (2001). *A szervezkedő ember*. Osiris.
- Dixon, S., & Schorn-Schütte, L. (szerk.) (2003). *Introduction: The Protestant Clergy of Early Modern Europe in The Protestant Clergy of Early Modern Europe*. Palgrave Macmillan.
- Dobbelaere, K. (2002). *Secularization: An Analysis at Three Levels*. Presses Interuniversaire Européennes.
- Gereben, F., & Tomka, M. (2000). *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet.
- Green, I. (2003). Teaching the Reformation: The Clergy as Preachers, Catechists, Authors and Teachers. In C. S. Dixon, & L. Schorn-Schütte (szerk.). *The Protestant Clergy of Early Modern Europe* (156–175. o.). Palgrave Macmillan.
- Hoge, D. R. (2003). The Sociology of the Clergy. In P. B. Clarke (szerk.). *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Oxford University Press.
- Hoge, D. R., Shields, J. J., & Griffin, D. L. (1995). Changes in Satisfaction and Institutional Attitudes of Catholic Priests, 1970–1993. *Sociology of Religion*, 56, 195–213.
- Karant-Nunn, S. C. (2003). The Emergence of the Pastoral Family in the German Reformation: The Parsonage as a Site of Socio-religious Change. In C. S. Dixon, & L. Schorn-Schütte (szerk.). *The Protestant Clergy of Early Modern Europe* (79–99. o.). Palgrave Macmillan.
- Kaufmann, T. (2003). The Clergy and the Theological Culture of the Age: The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In C. S. Dixon, & L. Schorn-Schütte (szerk.). *The Protestant Clergy of Early Modern Europe* (120–136. o.). Palgrave Macmillan.
- Kiss, D. (2017). Egyházak és vallási élet. In: Bárdi, N., & Éger, G. *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Kiss, D. (2020). „Nekünk csak ez van.” Vallás és egyházak a rendszerváltás utáni Erdélyben. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Exit Kiadó.
- Kiss, D. (2022). *A papi foglalkozás társadalmi percepciója Erdélyben*. Letöltve: 2022. 09. 27. <https://vallaskutato.ro/hu/a-papi-foglalkozas-tarsadalmi-percepcioja-erdelyben.html>

- Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet [KPTI] (é. n.). *Az Intézetről*. Letöltve 2024. 02. 08. <https://www.proteo.cj.edu.ro/hu/intezet>
- Központi Statisztikai Hivatal [KSH] (2018). *Mikrocenzus 2016. 13. A foglalkozások presztízse*. www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_13.pdf
- KSH (2023). *A KSH Kutatószobájában elemezhető a 2022. évi népszámlálás adatai*. <https://nepszamlalas2022.ksh.hu>
- Luhmann, L. (1982). *The Differentiation of Society*. Columbia University Press.
- Magos, G. (2017). Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája. *AETAS*, (32)2, 138–157.
- Máté, I. (2023). *Szolgálatban Kalotaszegen. Lelkipásztori életstratégiák és életpályák a Kalotaszegi Református Egyházmegyében*. Kriza János Néprajzi Társaság.
- Recensământul populației și a locuințelor (é. n.). *Rezultate definitive*. <https://www.recensamantromania.ro/rezultate-rpl-2021/rezultate-definitive/>
- Selznick, P. (1948). Foundations of the Theory of Organization. *American Sociological Review*, (13)1, 25–35.
- Siba, B. (2016). „Két világban otthon” – *Gyakorlati pasztorálteológia. A református lelkészi hivatás vizsgálata interjúk tükrében*. [Habilitációs dolgozat, Debreceni Református Hittudományi Egyetem] <https://derek-di.drhe.hu/5/1/Siba-dolgozat.pdf>
- Siba, B. (2020). *Pásztorálteológia. A református lelkészi hivatás vizsgálata interjúk tükrében*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Swanson, R. N. (2003). Before the Protestant Clergy: The Construction and Deconstruction of Medieval Priesthood. In C. S. Dixon, & L. Schorn-Schütte (szerk.). *The Protestant Clergy of Early Modern Europe* (39–59. o.). Palgrave Macmillan.
- Szent István Társulat (é. n. a). Lelkész. In *Magyar Katolikus Lexikon*. Letöltve 2024. 02. 08. <https://lexikon.katolikus.hu/L/lelk%C3%A9sz.html>
- Szent István Társulat (é. n. b). Pap. In *Magyar Katolikus Lexikon*. Letöltve 2024. 02. 08. <https://lexikon.katolikus.hu/P/Pap.html>
- Tomka, M., & Révay, E. (2006). Papok, férfi szerzetesek, apácák. In Kolosi T., Tóth I., & Vukovich Gy. (szerk.). *Társadalmi riport, 1998* (216–234. o.). TÁRKI.
- Szászné Lázár, E. Cs. (2018). A lelkipásztori hivatás krízise. Német modellek és magyar párhuzamok. *KRE-DIT*, 1. <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/szaszne-lazar-eszter-csenge-a-lelkipasztori-hivatas-krizise-nemet-modellek-es-magyar-parhuzamok/> Letöltve 2023. 09. 23.
- Vinnai, E. (2014). *Szervezetpszichológia*. Nemzeti Közszerkeleti Egyetem Vezető- és Továbbképzési Intézet.
- Wilensky, H. L. (2010). Minden szakma hivatás? *Korall*, (42), 19–53.

Gál Katalin¹ – Pásztor Rita Gizella² Az érmelléki munkaerőpiac sajátosságai egy kvalitatív kutatás példáján³

Kivonat

Tanulmányunk egy hátrányos helyzetű kistérség, az Érmellék munkaerőpiaci sajátosságainak bemutatását célozza egy kvalitatív kutatás eredményeire támaszkodva. Témaválasztásunk egy tudatos, az érmelléki térségben végzett kutatássorozatba illeszkedik: 2020-ban az érmelléki ezüstgazdaságot vizsgáltuk, 2021-ben pedig a bihari társadalmi vállalkozói közeget céloztuk meg. Ezen kutatások mentén sokkal mélyebb rálátásunk nyílt arra a közege, amely a romániai magyar kisebbség egyik nagyon sajátos térségét jelenti. Az Érmellék általános jellemzői: hátrányos helyzet, kettős kisebbség a térségben élő romák tekintetében, specifikus határ menti létforma (napi szintű ingázás oktatási intézményekbe, munkahelyre), a végleges elvándorlás lehetőségének állandó jelenléte, beszűkült munkaerőpiaci lehetőségek, elöregedett népesség stb. A primér adatgyűjtés az interjúkon keresztül azoknak a munkaerőpiaci jellemzőknek a feltárását célozza, amelyek a rendelkezésre álló szekunder adatokból úgymond nem látszanak (mint pl. az atipikus munkaformák jelenléte a munkaerőpiaci sebezhetőség egy forrásaként, informális gazdasági egyezségek munkaadó és munkavállaló között stb.). A kutatás központi kutatási kérdése tehát az volt, hogy milyen specifikus jellemzők mentén írható le az érmelléki munkaerőpiac, mennyire jellemzőek az atipikus munkaformák és/vagy az informális stratégiák, hogyan látják ezt a munkáltatók és a munkavállalók. A térségben végzett előzetes, valamint a jelen kutatás eredményeire támaszkodva elmondhatjuk, hogy az Érmellék mint kistérség a globális hatásokon túl olyan, csak a térségre jellemző specifikus sajátosságokkal rendelkezik munkaerőpiaci tekintetben, amelyek felerősítik az atipikus munkaformák jelenlétét, ugyanakkor igencsak előtérbe helyezi az informális munkaerőpiaci túlélési stratégiák alkalmazását.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, atipikus munkaformák, informális stratégiák, hátrányos helyzet

Abstract: The Characteristics of the Labour Market in the Érmellék Region, Based on a Qualitative Research

The aim of this study is to present the labour market characteristics of a disadvantaged region, the Érmellék, based on the results of qualitative research. Our choice of topic is part of a deliberate series of studies in the Érmellék region. In 2020, we investigated the silver economy in this area, and in 2021, we focused on the social entrepreneurial community in Bihor County. These studies provided us with a much deeper insight into a specific area of the Hungarian minority in Romania, with general characteristics of Érmellék including a disadvantaged situation, a double minority of Roma

1 A szerző a Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa. E-mail: katalin.gal@partium.ro

2 A szerző a Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa. E-mail: pasztor.rita@partium.ro

3 A kutatás 2023-ban a Magyar Tudományos Akadémia Domus szülőföldi ösztöndíjprogram támogatásával valósult meg.

living in the area, a specific border existence (daily commuting to educational institutions and workplaces), a constant possibility of permanent emigration, limited labor market opportunities, an aging population, etc. Primary data collection through interviews aims to reveal labor market characteristics not apparent from available secondary data, such as the presence of atypical forms of work as a source of labor market vulnerability and informal economic arrangements between employer and employee. The central research question of the study was, therefore: What are the specific characteristics of the labor market in Érmellék? How prevalent are atypical forms of work and/or informal strategies, and how do employers and employees perceive this? Based on the results of the preliminary research conducted in the region and the present study, it can be said that Érmellék, as a small region, has specific characteristics unique to the region in terms of the labor market. These characteristics amplify the presence of atypical forms of work while simultaneously placing a strong emphasis on the use of informal labor market survival strategies, in addition to global influences.

Keywords: labour market, atypical forms of work, informal strategies, disadvantaged

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Gál Katalin – Pásztor Rita Gizella (2023). Az érmelléki munkaerőpiac sajátosságai egy kvalitatív kutatás példáján. *Erdélyi Társadalom*, 21(1), 33–63. <https://doi.org/10.17177/77171.281>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETŐ

A mai társadalomban a gazdasági és társadalmi változások jelentős hatást gyakorolnak a munka világára. Az automatizáció és digitalizáció radikálisan változtatja meg a munkavégzés módját is. A hagyományos munkavégzési formák mellett hangsúlyosabban megjelennek az atipikus foglalkoztatási formák, mint a távmunka, rugalmas munkaidő. A gazdasági változások a hátrányos helyzetű térségek számára további kihívásokat jelentenek. Ugyanakkor a városiasodás tekintetében is további növekedés tapasztalható globálisan.

Ebben a kontextusban kiemelkedő kérdésként merül fel, hogy a városiasodási folyamatok közepette milyen hatások érhetnek egy mikrorégiót, esetünkben az Érmelléket, amely alapjában véve kistelepülésekből áll. Fontos megismerni, hogy ezek a változások miként befolyásolják a terület társadalmi és gazdasági viszonyait, hiszen egy hátrányos helyzetű térség fejlődése gazdasági növekedés nélkül nem valósulhat meg.

Tanulmányunkban két fő témára összpontosítunk: egyrészt az Érmellék kistérség társadalmi-gazdasági helyzetének feltárására, amelyhez a térségre vonatkozó releváns statisztikai adatok szolgálnak alapul. A szekunder adatelemzés segítségével vizsgáljuk az érmelléki humán erőforrás sajátosságait. Másrészt elemezzük az említett mikrorégió munkaerőpiaci jellemzőit. A vállalkozói és fókuszcsoportos interjúk során gyűjtött adatok felhasználásával bemutatjuk a globális és országos tendenciákon túlmutató, kifejezetten a térségre érvényes munkaerőpiaci kihívásokat, diszkrepanciákat és lehetőségeket.

Kutatásunk fókuszában tehát az Érmellék kistérség foglalkoztatási rendszerének elemzése áll. Célunk bemutatni a mikrorégió munkaerőpiaci és a gazdasági szerkezetét. Kutatási adatainkat kvalitatív módszerek, tíz vállalkozóval készített interjú és négy fókuszcsoporthoz tartozó interjú során gyűjtöttük, valamint szekunder adatokat is felhasználtunk. Kutatási kérdéseink arra vonatkoznak, hogy milyen tendenciák mutatkoznak a foglalkoztatás terén, és hogy az atipikus munkaformák és az informális szektorban való részvétel tud-e megoldást nyújtani az alacsony iskolázottsági szinttel rendelkező munkaerő számára. Eredményeinken keresztül lehetőséget teremtünk arra, hogy jobban megismerjük azokat az adaptációs folyamatokat, amelyek a térség munkaerőpiaci helyzetének javítására összpontosítanak.

MUNKA- ÉS FOGLALKOZTATÁSI FORMÁK

A társadalmi szerveződés alapja a munka, amelynek célja az egyéni és társadalmi szükségletek kielégítése. Az ember mint legfontosabb erőforrás lehet munkavállaló vagy munkaadó, esetleg mindkettő egyszerre. A munka az ember fizikai és szellemi képességeinek összességét jelenti, amelyeket a termelés során használnak fel (Ehrenberg & Smith, 2003), a munka „és a munka révén szerzett anyagi és társadalmi státus úgy tűnik, a XXI. század első felének egyedüli identitás dimenziója marad még akkor is, ha ennek eredményeként széles tömegek körében általános identitásválság alakul ki, vagy az elv következetes alkalmazása a társadalom kettészakadásához, alternatív identitás-dimenziók kialakulásához (társadalom alatti társadalom) vezet” (Csoba, 2007: 19). A munka kifejezi az egyén társadalomhoz való tartozását, az életfenntartás eszközeit jelenti, valamint az önmegevalósítás lehetőségét is kínálja.

A munkaerőpiac olyan keret, ahol a munkaerő-kereslet és -kínálat találkozik egy adott időpontban és helyen. Ezen a piacon történik a munkaerő eladása és vásárlása, amikor a munkát egy meghatározott ellenértékért, vagyis fizetésért cserélik (Sințov & Cojocaru, 2013). Ez a munkaerőpiac egy speciális gazdasági piac, ahol a munkavállalók az eladók, míg a munkaadók a vevők, és itt zajlik a munkaerő cseréje (Ehrenberg & Smith, 2003; Samuelson & Nordhaus, 2005). Tehát a munkaerőpiac két formálisan azonos státuszú szereplő (munkaadó, munkavállaló) közötti cserék összessége, amelyek során megvalósul a munkavállalók munkatapasztalatokkal (munkahelyekkel) való összekapcsolódása, illetve munkakapcsolatok (munkahely) közötti mozgása. A munkaerőpiac az az intézmény, ahol a munkaerő allokációja történik, a dolgozókat allokálja a munkahelyek között, és a foglalkoztatási döntéseket összehangolja, valamint utal a mechanizmusra, amely révén a munkaadók és az álláskeresők egymásra találhatnak (Polónyi, 2006). Vagyis egy egyszerű munkaerőpiaci modell keresleti oldalán a különféle munkahelyeket kínáló munkaadók, míg a kínálati oldalán a különböző készségekkel és képességekkel, iskolai végzettséggel rendelkező egyének állnak, ahol az árat a bérek jelentik (Galasi & Varga, 2005). Itt értékesíthető a munka, termelési tényezőként. Mindez egy rendszernek tekinthető, amelyet a gazdasági viszonyok határoznak meg a munkaerő alkalmazása és felvétele felől, valamint a szociális biztonság szemszögéből.

A munkavállaló munkavállalási szándéka sok esetben vitathatatlan, de a munka világába való beilleszkedésének mégis számos akadálya van, mint: a bizonyos csoportok kirekesztése (pl. mentális betegek), hiányzó képességek (iskolai végzettség, nyelvtudás), habitusból adódó hátrá-

nyok (előnytelen fizikai megjelenés, nagy fokú agresszió, csapatban dolgozás képtelensége). Vagyis a munkavállalói hajlandóságot a szándékon kívül sok más tényező is befolyásolja (Csoba, 2007: 13).

A Kelet-Európában végbemenő rendszerváltás a munkaerőpiaci folyamatokat sok szempontból átalakította, ez változásokat hozott magával a foglalkoztatási szerkezetben. A bérmunka világában létező stabil munka léte megingott. A posztindusztriális társadalmi viszonyokat leíró foglalkoztatási jellemzők számos bizonytalanságra utalnak. Az alábbi táblázat a klasszikus foglalkoztatás és a posztindusztriális munkaerőpiac jellemzőit foglalja össze.

1. táblázat. *A foglalkoztatás klasszikus és posztindusztriális jellemzői*

Table 1. *Characteristics of Classical and Post-industrial Forms of Employment*

Klasszikus foglalkoztatás	Posztindusztriális foglalkoztatás
Nagy szervezetek, ipari üzemek	Szolgáltatási szektor, kicsi, közepes méretű szervezetek
Alkalmazotti státusz	Munkavégzési státuszok változása (kisvállalkozó, tulajdonos, önfoglalkoztató, a beszállító alvállalkozó)
Munkahelyi hűség – a ranglétra	Mobilitás növekedése (foglalkozás, munkahely, lakóhely)
8 órás munkaidő, teljes munkaidő	Atipikus munkarend
Bér és bérjellegű fizetés	Jövedelmi formák (bér, megbízási díj, számla ellenében, szolgáltatási díj, osztalék)
Fizetések alapján fizetett közterhek	Az adófizetés „optimalizálása”
Társadalombiztosítás a szociális ellátások bázisa	Jóléti rendszer színvonalának csökkenése, öngondoskodás megjelenése
A szociális jogok munka révén elérhetők, ellátási jogosultság, szakszervezetek erős jelenléte	Általános szociális jogok, szakszervezetek viszszaeszesztése
Munkajogi szerződések, a munkavállaló védelme (munkaidő, szabadság, minimálbér, munka- és balesetvédelem stb.)	Együttműködések, megállapodásokra épülő támogatásokhoz való hozzáférés

Forrás: Csoba & Krémer, 2011: 30–31

A munkaerőpiaci változásoknak köszönhetően megváltoztak a munkavégzési formák is. Megjelentek korábban nem alkalmazott munkák, mint pl. atipikus munkák, valamint elterjedtebbek lettek a kevésbé értékelt foglalkoztatási formák, mint a szezonális, informális munka. Az alábbi táblázat az alternatív foglalkoztatási formákat foglalja össze és mutatja be röviden azok jellemzőit.

2. táblázat: *Alternatív foglalkoztatási formák*

Table 2. *Alternative Forms of Employment*

Munkatípusok	Jellemzők
Marginális munkavállalói pozíciók	Alacsony iskolai végzettség, alacsony bér, rossz munkakörülmények, bizonytalan foglalkoztatottság, bármikor helyettesíthető munkaerő
Alkalmi, idény- és szezonmunka	Ciklikus munka, sajátos ágazatok, rövid idejű foglalkoztatottság, bizonytalan egzisztencia
Atipikus munkák	Eltérő munkarend, határozott munkaviszony, alacsonyabb bér
Számlás munkák, kényszervállalkozások	Nem alkalmazotti státusz, munkajogi védelem hiánya, bér helyett szolgáltatást végeznek, megvásárolt feladatkörök
„Fekete” és „szürke” alkalmazás	Adó- és járulékfizetési kiskapu, munkavállalói kiszolgáltatottság

Forrás: Csoba & Krémer, 2011: 32

Ezekben a munkaformákban megjelenik az egyenlőtlenség, a bizonytalanság, a szegénységi kockázat növekedése is. Fontos kiemelnünk, hogy a hazai rendszerváltás utáni munkaerőpiacon az átmeneti időszak okozta átalakulások a globális tényezőkkel egyidejűleg hatottak. Ez azt eredményezte, hogy a karrierutak individualizálódtak és flexibilissé váltak. A munkaerőpiaci rugalmasság négy tényező mentén értelmezhető: a flexibilitás, mint atipikus munkaforma, a flexibilitás, mint nagyobb döntési szabadság, a flexibilitás, mint a változásokhoz való alkalmazkodóképesség, valamint a flexibilitás a család és munka egyensúlya perspektívájában (Stănculescu & Berevoescu, 2003). A munka produktívitásának növelése tehát flexibilitást feltételez több síkon: munkaidő, munkahely, munkaszerződések tekintetében egyaránt, és ez az alternatív vagy atipikus munkaformák térnyeréséhez vezetett (pl. részmunkaidő, otthoni munka, távmunka, projektalapú munka, önfoglalkoztatás, időszakos munka, meghatározott időre szóló munka).

Azt is érdemes megemlíteni azonban, hogy a munkaerőpiac flexibilissé válásával és a korábban kiszámítható, mára individualizálódott karrierutak kialakulásával és az alternatív munkaformák térnyerésével a munkaerőpiaci kockázatok is individualizálódtak. Amennyiben tehát az alternatív munkaformák nyomán a munkaerőpiac nem biztonságos, és a munkaerő sebezhetővé válik, akkor a fentebb említett szempontok szerint a munkaerőpiac nem tölti be az integráló szerepét, és teret enged az informális gazdasági stratégiák térnyerésének mind a kínálati, mind pedig a keresleti oldalon. Ezt felismerve a flexibilitás (*flexibility*) és a biztonság (*security*) angol megfelelőinek összevonásából született a *flexicurity*, azaz flexikurítás koncepció, amely a rugalmas foglalkoztatás növekedését a szociális biztonság erősítésével egyszerre hivatott gyakorlatba ültetni (Chenic, 2012; Ciucă et al., 2007). Romániában azonban a szakértők egyetértenek abban, hogy a flexibilitás, munkaerőpiaci biztonság, valamint a flexikurítás koncepció nem integrálódott a munkaerőpiaci gyakorlatban, és részben mellőzi a biztonság dimenziót, amely indirekt módon facilitálja az informális / alternatív / nem standard / sebezhető munkaerőpiaci egyezségeket létrejöttét és működtetését (Gál, 2015; 2015b).

A fenti kontextushoz igazodva, mivel egy általunk hátrányos helyzetűnek tekintett térség munkaerőpiaci szerkezetét kívánjuk vizsgálni, fontos elméleti konceptuális fogódzó a túlélési életstratégiák kérdése. Péter (2003) újszegények túlélési stratégiáit célzó vizsgálatában három szempont mentén (kockázatvállalási hajlandóság, az aspirációk célja és a tervezés időhorizontja) aktív és passzív túlélési stratégiákat állapított meg. Az aktív túlélési stratégiát követők magas kockázatvállalási hajlandósággal rendelkeznek, céljuk a helyzetük javítása, és van rövid és középtávú jövőképük. A passzív stratégiát követők esetében a kockázatvállalási hajlandóság nagyon alacsony, a cél a szűk értelemben vett túlélés, a tervezés időhorizontja kimondottan a jelenre fókuszál (Péter, 2003). Ez a konceptuális-elméleti keretrendszer lehetővé teszi a hátrányos helyzetű térségben észlelt egyéni, a munkaerőpiaci helyzetre vonatkozó narratívák értelmezését. A továbbiakban a hátrányos helyzet fogalmi tisztázását írjuk le.

A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TÉRSÉGEK JELLEMZŐI

A települési és térségi hátrány meghatározása a kutatásunk szempontjából kiemelt fontosságú. Az Európai Unió területfejlesztésre vonatkozó dokumentumai hátrányos helyzetű térségnek tekintik a gazdaságilag kedvezőtlen helyzetű vidékeket, melyek kialakulhatnak a földrajzi elhelyezkedésük (elzárt, periférikus települések), vagy természeti és klimatikus adottságok (aszályos terület, hegyvidék), vagy népesedési jellemzőik (elvándorlás, alacsony népsűrűség) következtében, illetve az infrastruktúra (nehezen elérhető, rossz központi csatlakozás) hiánya miatt. A területfejlesztési politikák prioritásként kezelik a hátrányos helyzetű területek infrastrukturális és technológiai fejlesztését, valamint képzések, szakképzések és a gazdasági tevékenységek ösztönzését (Robert, 2007).

A települési hátrányokat három mutatóval lehet mérhetővé tenni: gazdasági fejlettséggel, infrastrukturális fejlettséggel és a szociális dimenzió révén. A települések helyzetét demográfiai (előregedés, roma etnikum aránya, elvándorlás stb.) és anyagi (személygépkocsik száma száz főre, lakásépítések, vállalkozások száma) indikátorok tükrözik (Hajdu & Sik, 2014). Az állandó lakóhely típusa a társadalmi különbségek átörökítője, az egyenlőtlenségek kialakulását és annak állandósulását erősítik (Szabó, 2012), ezért a hátrányos helyzet nemcsak a szociális hátrányokat fedi, hanem lényeges eleme a lakóhelyi környezet is, amely vonatkozik a lakás jellemzőire, a falu-városrész jellegére, illetve az egész településre.

Ha egy régió iskolázottsági adatai az országos átlag alattiak, azt jelenti, hogy abban a térségben a munkaerőpiaci státuszt is kedvezőtlenebb foglalkoztatási, munkanélküliségi mutatók jellemzik. A fejletlen gazdaság, magas munkanélküliségi ráta, a lakosság kulturális és etnikai összetétele egy földrajzi térség helyzetének meghatározói. Ezek a mutatók tehetnek egy térséget kedvező megítélésűvé vagy hátrányos helyzetűvé. A települési hátrány és az etnikai hátrány az egyenlőtlenség, a leszakadás, a lemaradás forrása (Csoba & Jász, 2011).

Az alacsony iskolai végzettség hátrányt jelent még a szakképesítést nem igénylő munkahelyek betöltésénél is. A munka és az iskolázottság az életszínvonal meghatározó tényezője (Achim, 2001). Az általános iskolai ismeretek és a kialakított kompetenciák nagyban befolyásolják a felnőttlet milyenségét. A munkaerőpiaci siker legtöbbször az iskolai végzettség eredménye, a jó alapkészségek megléte nélkül az eredményesség elmarad. A megélhetési nehézségeket a moder-

nizáció, az iparosodás hozta, mára a proletarizálódás sikerei már szertefoszlottak (Krémer, 1995).

Ezen értelmezések összegzése alapján a hátrányos helyzet megítélése során számos szempont megjelenik, amelyek hozzájárulnak a települési és térségi hátrányhoz: Elsőként a *gazdasági perspektíva*, amely magába foglalja a munkanélküliséget, alacsony jövedelmi szinteket, valamint az üzleti és ipari tevékenység hiányát a területen. Majd az *infrastrukturális kihívás*, amely az *alapszintű infrastruktúra hiányára* utal, például rossz közlekedési kapcsolatok, elégtelen víz- és csatornahálózat, azt a *szociokulturális szempontok* követik, a települési és térségi hátrányok nem csupán gazdaságiak lehetnek, hanem kiterjedhetnek szociokulturális tényezőkre is, mint az oktatási lehetőségek hiánya, az egészségügyi ellátás alacsony színvonala, valamint a kulturális és szabadidős lehetőségek korlátozott elérhetősége. Nem feledkezhetünk meg a *munkaerőpiaci kihívásokról* sem, mivel az alacsony foglalkoztatottság, a munkahelyek hiánya és a munkaerőpiaci lehetőségek szűkössége is meghatározó tényező. Fontos elem a *társadalmi kirekesztettség*, a települési és térségi hátrányokhoz gyakran társadalmi kirekesztettség is társul, amely a közösségek perifériára szorulását, az egyenlőtlenségeket és a szegénységet jelenti. Végül, de nem utolsósorban a *kormányzati politikák és intervenciók*, a hátrányos helyzetű területeken a kormányzati politikák és intervenciók hiánya vagy hatékonyságának hiánya is hozzájárulhat a problémák fennmaradásához.

A hátrányt generáló tényezők feltárása és elemzése kiindulási alapot nyújthat az adott helyzet kezelésére és fejlesztésére irányuló esetleges javítási lehetőségek kidolgozására.

Eddigi áttekintés alapján a hátrányos helyzet kialakulásának háttértényezői közé soroljuk a családi háttér, egészségi állapot, nemi hovatartozás, életkor, munkaerőpiaci viszonyok, képzettségi különbségek, regionális egyenlőtlenségek és az etnikai hovatartozás dimenzióit. Kutatási területünk profiljának elemzése során kirajzolódó hátrányos térség identifikációs elemei gazdasági, infrastrukturális és szociális jellegűek. Empirikus vizsgálatunkban hátrányosnak tekintjük a kutatási területet a település szerkezete, illetve etnikai összetétele alapján is.

A KUTATÁS MÓDSZERTANI KERETE

Az alapszintű kutatási probléma, melynek feltérképezésére törekszünk, amint azt a bevezetőben is felvázoltuk, egy, a globális urbanizációs versenyben hátrányos helyzetűnek számító kistérség társadalmi-gazdasági jellemzőinek feltárása, valamint a helyspecifikus munkaerőpiaci helyzetkép megismerése. Témaválasztásunk ugyanis egy tudatos, az érmelléki térségben végzett kutatássorozatba illeszkedik. 2020-ban az érmelléki ezüstművelet témakörében végzett, 2021-ben pedig a bihari társadalmi vállalkozói közeget célzó kutatásunk is ebbe a sorozatba illeszkedik, hiszen ezen kutatások mentén sokkal mélyebb rálátásunk lett arra a közegre, amely a romániai magyar kisebbség lakta terület egyik nagyon sajátos térségét jelenti.

Módszertani tekintetben szekunder és primér adatfeldolgozást egyaránt alkalmaztunk. Az adatforrásaink a településszintű gazdasági, társadalmi és demográfiai adatok, valamint az egyes érmelléki településekre vonatkozó egyéb, a vállalkozói szférát és az adott adminisztratív-területi egységet bemutató adatbázisok. Ugyanakkor dokumentumelemzést is végeztünk: összegyűjtöttük a térségi fejlesztési stratégiákat, és két szempont szerint vizsgáltuk meg. Egyrészt arra vol-

tunk kíváncsiak, hogy a stratégiák helyzetfeltáró-diagnózis fejezetei milyen mértékben és kontextusban tárják fel az illető település gazdasági szerkezetét és annak minden mutatóját. Másrészt a stratégiai célokat és irányokat is elemeztük, azt vizsgáltuk, hogy a gazdaságfejlesztési elképzelések milyen mértékben és milyen kontextusban jelennek meg ezekben a dokumentumokban. A kutatási területünkön található tizennégy település közül csupán kettőnek nem sikerült a fejlesztési stratégiáját bevonni az elemzésbe.

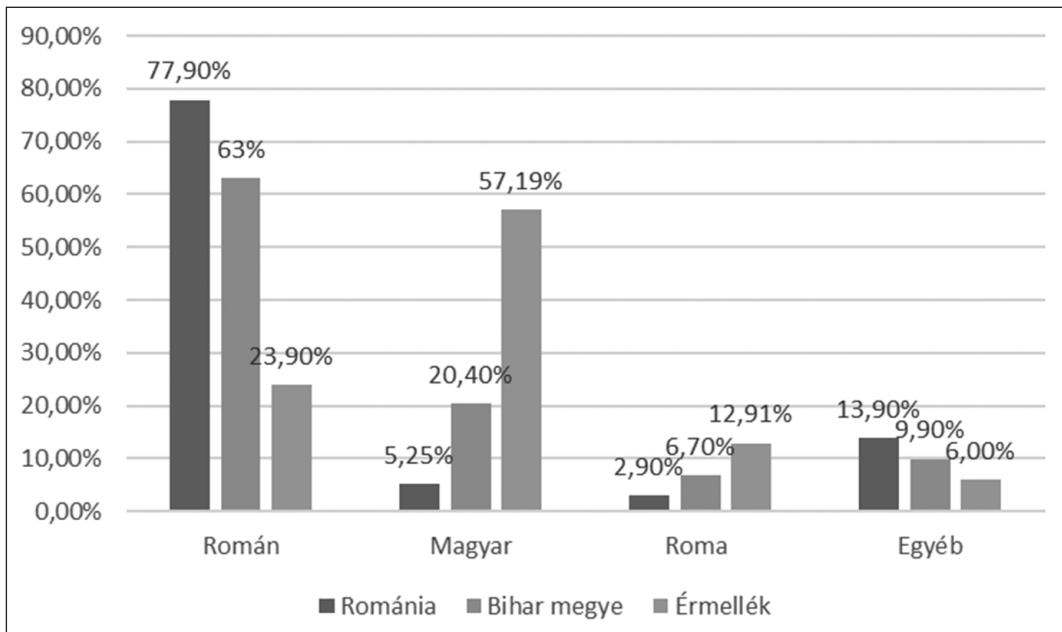
A primér adatgyűjtés kvalitatív technikákra támaszkodik: egyéni szakmai és fókuszcsoporthozos interjúk mentén igyekeztünk megismerni azokat a narratívákat, amelyek mentén a statisztikai adatok mögött meghúzódó érmelléki munkaerőpiaci valóság leírható. A szakmai interjúk alanyai munkaadók, míg a fókuszcsoporthozos interjúk alanyai munkavállalók voltak. Mindkét esetben az interjúk főbb dimenziói: a helyi munkaerőpiac jellemzőire, annak keresleti és kínálati oldalára, a munkaadók és munkavállalók percepcióira, a foglalkoztatási stratégiákra vonatkoztak. Összesen tíz szakmai interjú készült olyan térségi stakeholderekkel, akiknek rálátásuk van a helyi gazdasági folyamatokra, valamint a munkaerőpiac működésére, illetve négy fókuszcsoporthozos interjú, melyeknek alanyai különféle demográfiai jellemzőkkel bíró munkavállalók voltak. A stakeholderek munkavállalók, önkormányzati elöljárók és alkalmazottak, tanárok, lelkészek, a civil és vállalkozói szféra képviselői voltak. Többnyire városokból (Érmihályfalva, Székelyhíd) és nagyobb településekről származnak, zömében érettségivel rendelkeznek, fele-fele arányban kérdeztünk nőket és férfiakat. A fókuszcsoporthozos interjúk alanyait igyekeztünk tematikusan kiválasztani: hátrányos munkaerőpiaci helyzetűeket, fiatalokat, iskolai végzettség tekintetében is minden szintet képviselő, valamint stabil munkaerőpiaci helyzettel rendelkezőket egyaránt kérdeztünk (tizenöt nő és tíz férfi, néhány felsőfokú végzettségű kivételével többnyire érettségivel vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, nagyjából fele-fele arányban vidéki vagy városi településekről származnak). Az adatgyűjtés 2023. június–augusztus időszakban, személyes jelenlétben az érmelléki településeken és az alanyok kérésére adott esetben online zajlott. Az elemzési szempontok a már korábban ismertetett interjúvázlatok főbb dimenzióit követik, mind a szakmai, mind pedig a fókuszcsoporthozos interjúk esetében a humán erőforrás és a helyi gazdasági folyamatok működését kívántuk feltárni az egyéni narratívák mentén.

A kutatás központi kérdése tehát az volt, hogy milyen specifikus jellemzők mentén írható le az érmelléki munkaerőpiac, mennyire jellemzőek az atipikus munkaformák és/vagy az informális stratégiák, hogyan látják ezt a munkáltatók és a munkavállalók? Ezen túlmenően a további kutatási kérdéseink arra vonatkoznak, hogy a rendelkezésre álló adatok másodelemzése nyomán kirajzolódik-e valamilyen gazdasági profil a térségben, melynek esetleges csomópontjai az érmelléki kisvárosok, amennyiben igen, melyek lehetnek a felvevő ágazatok, és milyen humán erőforrás-fejlesztéseket feltételez mindez a jövőre nézve?

A térségben végzett előzetes, valamint a jelen kutatás eredményeire támaszkodva feltételeztük, hogy az Érmellék mint kistérség a globális hatásokon túl olyan, csak a térségre jellemző specifikus sajátosságokkal rendelkezik munkaerőpiaci tekintetben, amelyek felerősítik az atipikus munkaformák jelenlétét, ugyanakkor előtérbe kerül az informális munkaerőpiaci túlélési stratégiák alkalmazása.

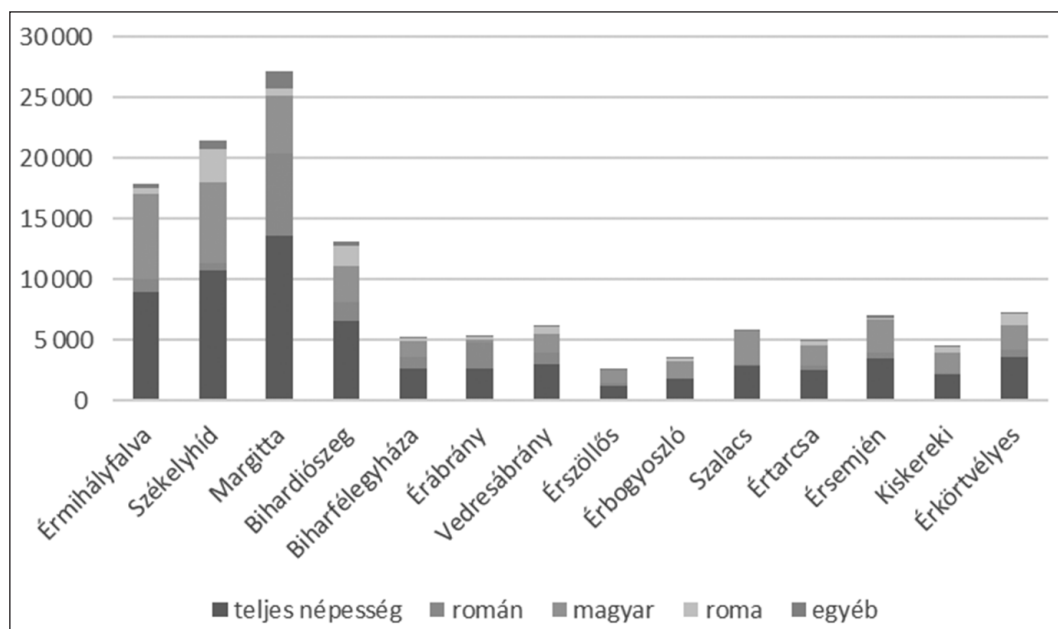
AZ ÉRMELLÉK KISTÉRSÉG DEMOGRÁFIAI ÉS GAZDASÁGI SAJÁTÓSÁGAI

Az Érmellék Bihar megye északi részén fekvő magyar tömbterület, a Partium része. A következőkben a kistérség társadalmi és gazdasági helyzetének bemutatására vállalkozunk demográfiai, ezen belül népességváltozási trendjein, illetve iskolázottsági jellemzőin keresztül, valamint a népesség foglalkoztatási szerkezetének vizsgálata révén, a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján. Az alábbiakban a településekre vonatkozó népességi adatokat fogjuk bemutatni. A városok és községek közigazgatási központként működnek a térségben. Érmihályfalva kivételével a többi település irányítása alá falvak tartoznak. Ezt a településstruktúrát mutatja az 1-es számú melléklet. Tizennégy adminisztratív területi egység – három város és tizenegy község – tartozik az Érmellék bihari részéhez. A melléklet tartalmazza az adminisztratív területi egységekhez tartozó településeket is. A továbbiakban ezen felosztás mentén értjük az Érmelléket. A 2021-es népszámlálási adatok szerint a populáció etnikai megoszlása az alábbi ábrán látható.

1. ábra. *Etnikai megoszlás (2021, %)*
 Figure 1. *Ethnic Distribution (2021, %)*
 Forrás: INS, 2023, saját szerkesztés

A legkisebb szintű közigazgatási egységre, a községre találtunk elérhető adatokat, ezekre lebontva az etnikai összetétel adatait, azt tapasztaljuk, hogy az Érmellék településeinek jelentős részén még a magyar ajkú lakosság van túlsúlyban. Közigazgatási egységenként a lakosság etnikai aránya az alábbi ábrán látható.

2. ábra. Érmelléki települések lakosságának etnikai összetétele (2021, fő)

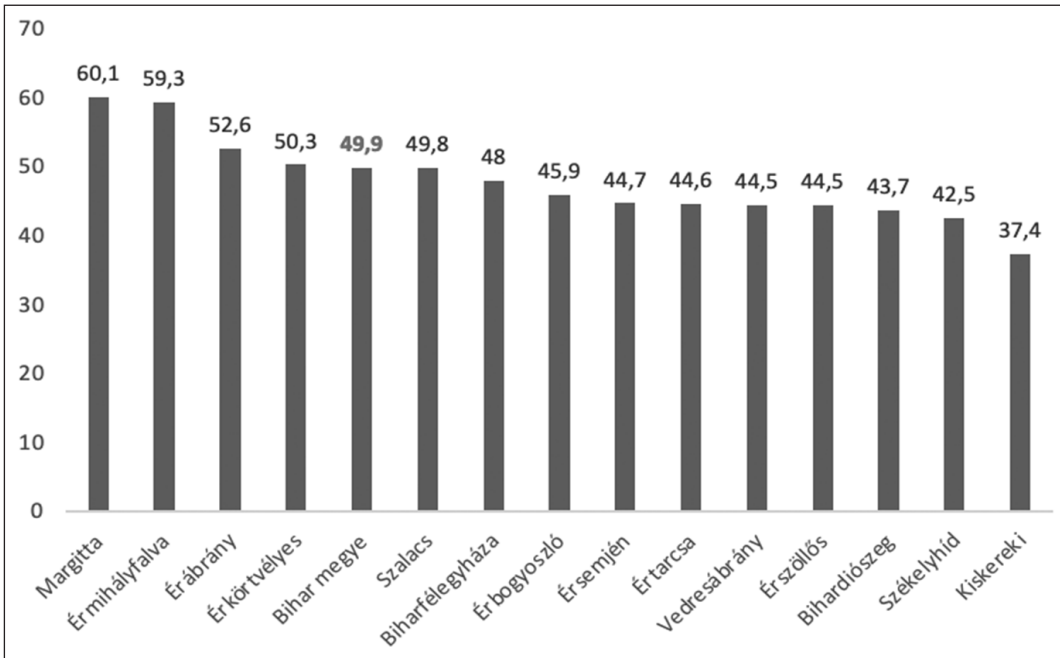
Figure 2. Ethnic Composition of the Population of the Municipalities in the Érmellék (2021, individuals)

Forrás: INS, 2023, saját szerkesztés

Az adatok azt mutatják, hogy a települések közül csak a városok és Biharhátság nagyközség nem sorolható a kistelepülések közé, néhány esetben a községek nem érik el a 2000 fős lakosságot. Ezek az adatok is jól tükrözik a térség kistelepülési jellegét.

Bihar megyében, a városi és vidéki térségek között, hasonlóan az ország többi megyéjéhez, jelentős eltérés mutatkozik. A bihari rurális településeknek alacsony fejlettségi szintjük van, átlagosan 49,9 a Sandu-féle (2011) *lokális társadalmi fejlődési index* (IDUL⁴) szerint. A mutató 55-ös szintje alatt lévő települések szegényeknek mondhatók. Ez az index összességében a települések közösségi tőkét mér az emberi, egészségi, életfontosságú és anyagi dimenziók szempontjából. Gyakorlatilag az index olyan mutatókból tevődik össze, amelyek az oktatásra, gazdasági teljesítményre és egészségi állapotra vonatkoznak. Az index alacsony értékei a „közösségi szegénységre” utalnak. Az IDUL nem csak az egyéni vagy háztartási szinten mért fogyasztási vagy jövedelmi mutatók egyszerű összegzése; sokkal inkább hangsúlyozza a közösségi javakhoz való hozzáférés hiányát (Sandu, 2020). Az észak-nyugati régióban a környező megyékhez képest a Bihar megyei, vidéki települések esetében alacsony a mutató. Az alábbi ábrán az Érmellékhez tartozó települések és Bihar megye indexét az elemzésekből is ismeretes hármast – alacsony, közepes, magas – alapján mutatjuk be.

4 IDUL: Indicele Dezvoltării Urbane Locale románul.

3. ábra. Az érmelléki települések és Bihar megye lokális társadalmi fejlődési indexe 2018-ra
 Figure 3. Local Social Development Index of the Municipalities of Bihor County for 2018
 Forrás: Bihar Megye Fejlesztési Stratégiája, 2022 és MDLPL, 2020

A fenti ábrán az Érmellék települései községszinten jelennek meg csökkenő sorrendben. A megyei értéket kiemeltük, és látható, hogy egyetlen település indexe 60 feletti, így mindössze Margitta kerül be a közepes besorolásba, a többi érmelléki település és Bihar megye is az alacsony kategóriába sorolandó. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy az 55 alatti érték szegény közösséget mutat (pl. munkaerőpiac, vállalkozói szféra, iskolázottság, lakosság stb. figyelembevételével), és a vizsgált területünkre ez teljes mértékben érvényes. Szépen kirajzolódik az egyes mutatókon keresztül, hogy miért azonosítottuk az Érmelléket hátrányos helyzetű térségként.

Románia rurális településeit a 2011-es népszámlálási adatok másodelemzése alapján rangsorolták (Teşliuc et al., 2016). A kategóriák kialakításához három dimenzió mentén elemezték a településeket: humán erőforrás (legfeljebb nyolc osztály végzettségű 15–64 éves korosztály aránya, fogyatékkal élők aránya, 0–17 éves korosztály aránya), foglalkoztatottság és lakhatási viszonyok (villany- és vízellátás, lakóhelyi sűrűség). Bihar megye rurális településeinek 5,5 százaléka marginalizált, hátrányos helyzetű kistelepülés. Ebben a térségben található a harminckét Bihar megyei marginalizált település közül: Diószeg, Érkereki, Érkörtvélyes, Érsemjén, Monospetri. A kutatási kistérség vizsgálati dimenziói közé mi is beemeltük a lakosság iskolai végzettségét és a foglalkoztatottságra vonatkozó adatokat.

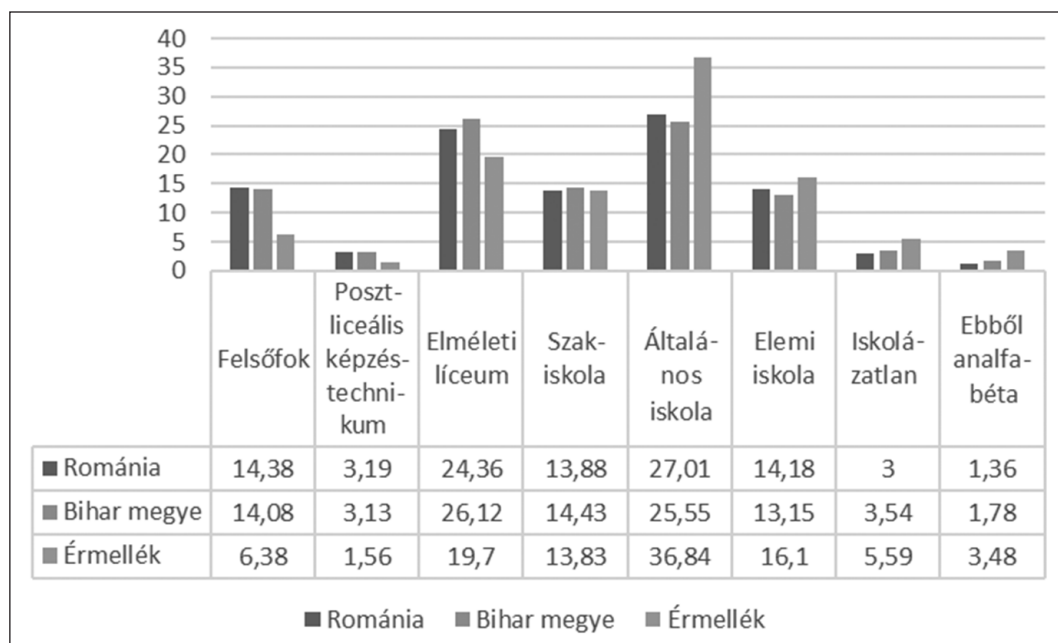
Az iskolai végzettség területi szintű összehasonlításával megállapítható, hogy a megyében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya kedvezőbb a nagyobb területi egységekhez képest, azonban azt is látjuk, hogy az alacsonyabb oktatási szintű lakosság aránya jelentősebb, hiszen a megye lakosságának 56 százaléka ebbe a kategóriába tartozik.

3. táblázat. *Iskolai végzettség térségi összehasonlításban (%)*
 Table 3. *Educational Attainment by Region (%)*

Terület/Iskolázottsági szint	Legfeljebb nyolc osztály	Szakiskolai végzettség	Középfokú végzettség	Felsőfokú végzettség
Románia	11,7	22,6	53	12,7
Észak-nyugati régió	10	23,2	56,8	11
Bihar megye	16,7	39,3	30	14

Forrás: Oláh és mtsai, 2016, saját szerkesztés

Az érmelléki kistérség településeinek az iskolázottsági adatai alapján megállapítható, hogy a térség lakosságának oktatási szintje lényegesen alacsonyabb, mint az országos vagy megyei átlag. Ezen adatok alapján láthatjuk, hogy az érmelléki lakosság 58,53 százaléka alacsony iskolázottságú, és mindössze 6,38 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Ezzel szemben az országos és megyei átlagok kedvezőbbek, hiszen több mint 14 százalék rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Ezekből az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a térség lakossága nehezebben talál munkát, és alacsonyabb jövedelemmel rendelkezik. Az alacsony oktatási szint valószínűsíti, hogy kevesebb lehetőségük van a munkaerőpiacon való sikerességre és a magasabb jövedelem elérésére.

4. ábra. *Az iskolázottsági szint megoszlása a tíz év feletti lakosságra (%)*

Figure 4. *Distribution of Educational Attainment for the Population Aged Ten and Over (%)*

Forrás: Pásztor, 2017

Az adatok (4. ábra) alapján megállapítható, hogy az érmelléki térség humán erőforrás-minősége igen alacsony szintű (Pásztor, 2017). A magasabb iskolai végzettség inkább a nagyobb településeken fordul elő, azonban itt is az országos átlag alatt marad. A községek esetében pedig még nagyobb a lemaradás, a leggyakoribb iskolázottsági szint pedig a nyolc általános vagy annál kevesebb.

Ahhoz, hogy az Érmellék gazdasági profilját meghatározhassuk, a térségben található három város: Margitta, Érmihályfalva és Székelyhid gazdasági szerkezetét külön is megvizsgáltuk. Az adatokat a Topfirme adatbázisból válogattuk ki az említett településekre vonatkozóan: a vállalatok rangsorát vizsgáltuk üzleti forgalom, alkalmazottak száma, valamint a realizált nettó profit szerint, majd ugyanezeket a paramétereket vizsgáltuk a tevékenységek alapján is. A továbbiakban helyszűke miatt röviden foglaljuk össze a 2022-es év cégeadataiból kihámozható információkat.

A Margittán található vállalatok ágazati rangsorából azt láttuk, hogy a legtöbb munkavállalót a könnyűipari cégek veszik fel, ugyanakkor nem ezek az ágazatok termelik a legtöbb forgalmat, bár a nettó profit kategóriában a lábbeligyártás a második helyet foglalja el. Megjelenik még a palettán az áruszállítás és az ezt kiszolgáló ágazatok, a kiskereskedelem, valamint az ingatlan, mint domináns ágazat. Érmihályfalván a vállalatok rangsorát az egyes kritériumok szerint a lábbeligyártás dominálja. Érmihályfalva a cipőgyártás fellegetvára az Érmelléken. Ágazat szerint Érmihályfalván a könnyűipari vállalatok dominálják a gazdasági szférát, de megjelenik a mezőgazdaság, az áruszállítás és az ingatlan a palettán, valamint a tanácsadás. Székelyhid esetében is ugyanilyen logika mentén készítettük el a településen tevékenykedő vállalatok rangsorát. Azt láttuk, hogy a mezőgazdaság, valamint a kiskereskedelem a két húzóágazat, de ezeknek a cégeknek a tőkeereje és a felvevőképessége elmarad az előbbi két városétól.

Amennyiben meg kellene rajzolnunk a térség legmeghatározóbb településeinek a gazdasági profilját a rendelkezésre álló cégeadatok alapján, akkor elmondhatjuk, hogy Székelyhid a mezőgazdaság, Érmihályfalva a könnyűipar és Margitta pedig szintén a könnyűipar és szállítás területén erősebb. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy nagyon eltérően mutatkoznak meg a városok a helyi munkaerő foglalkoztatását illetően. Az aktív népesség kismértékben kap esélyt arra, hogy helyben dolgozhasson. Erős az ingázás Margittára, ugyanakkor erre az aspektusra az interjúk feldolgozása során az egyéni narratívák és megfigyelések mentén még visszatérünk. A továbbiakban a dokumentumelemzésből és a kvalitatív adatgyűjtésből származó empirikus anyag feldolgozása és bemutatása következik, valamint a kutatási eredmények ismertetése kap helye (Topfirme.ro adatai alapján).

A TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁK RÖVID LÁTLELETE

Ahhoz, hogy rálátásunk legyen arra, hogy az egyes települések víziójában a gazdasággal és általában a munkaerőpiaccal kapcsolatos elképzelések hol helyezkednek el, megvizsgáltuk a fejlesztési stratégiákat. A dokumentumelemzés alapját 12 település 2021–2027-es időszakra kidolgozott és elfogadott fejlesztési stratégiája szolgáltatta. Az elemzési szempontok a településdiagnózisokban fellelhető társadalmi-gazdasági megállapításokra és a megfogalmazott célkitűzésekre

épültek. A fókuszot főképp a humán erőforrásra és a gazdasági állapotra vonatkozó információkra helyeztük.

A települések szintjén kidolgozott stratégiákban számos közös elem található a veszélyek és kihívások tekintetében. A migrációs deficit minden település esetében problémát jelent, ami magában foglalja a szakképzett munkaerő elvándorlását is. Az elvándorlás főleg a fiatal korosztályra jellemző. Ennek következménye a csökkenő gyerekszám, az iskolák elnéptelenedése.

A helyi foglalkoztatási palettán az alapvető megélhetési tevékenységek között a mezőgazdaság, állattenyésztés és a napszámos munka jelenik meg. Szolgáltatások terén a kereskedelmi tevékenységek dominálnak. A munkaerőpiaci kínálat szűkös, ezek a foglalkoztatási formák nem nyújtanak megfelelő számú munkahelyet a helybeli munkavállalóknak.

A munkaerő kiingázása általános probléma a településdiagnózisokban. Ez a munkaerőmozgás minden településtípusra jellemző. Az aktív lakosság foglalkoztatottsága helyben nem megoldott, ezért a munkavállalásnak a lehetőségét csak az ingázás teremtheti meg. A községek szintjén magas az ingázók aránya, de a városok munkavállalói között is vannak ingázók. A községekben a szakmai végzettséggel rendelkező személyek migrációja, különösen az urbanizált területek és külföld felé történő elmozdulása tapasztalható, a jól képzett lakosság fluktuációja történik más területek felé. A legnagyobb felvevőpont Nagyvárad, de a külföldi (főleg Magyarországra irányuló) munkavállalás is gyakori, amely nem napi ingázást, hanem hetit vagy havit jelent.

A feketemunka arányának növekedése is kihívást jelent a kistérség számára, annak ellenére, hogy a terepen készített interjúk ezt explicite nem hangsúlyozzák. Az interjúk alapján a fekete-munka alig van jelen, bár érdemes megjegyezni, hogy a napszámos munkát nem sorolták bele ebbe a kategóriába. A fekete/szürke zónában való foglalkoztatás negatív következményekkel jár a munkaerőpiacra, a helyi gazdaságra és a szociális ellátórendszerre egyaránt.

Az elemzések eredményeként néhány település esetében a szegénység, a társadalmi inklúzió hiánya kiemelt problémaként jelenik meg. Az esetek többségében ennek etnikai színezete is van. A magas arányú roma lakosság kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzete felerősíti ennek a kérdéskörnek a fontosságát.

Pozitív jellemzőket is találunk a dokumentumokban, hisz erősségekkel is rendelkeznek a vizsgált települések. A mezőgazdaságban való szakmai jártasság kerül említésre, továbbá a mezőgazdaság diverzifikációja jellemző. Az egyes települések eltérő ágazatokban jeleskednek, van, ahol a gabonatermesztés, a gyümölcsstermesztés, illetve a zöldségtermesztés vagy az állattenyésztés a jellemzőbb. A városi jelleg megmutatkozik az ipari tevékenységek hangsúlyosabb jelenlétében. A könnyűipari ágazat mindhárom érmelléki városban megjelenik.

A fejlesztési tervek hatékonyságát infrastrukturális, oktatási, egészségügyi, gazdaságfejlesztési, idegenforgalmi, környezetvédelmi indikátorok segítségével követik nyomon. A stratégiák elemzése során is találunk utalást a kutatási kérdéseinkre, amely az atipikus munkaformák meglétére vonatkozik. A községek szintjén a napszám az egyik leggyakoribb foglalkoztatási formának számít. A jövőbeli veszélyek között a feketemunka arányának elterjedésével is számolnak. Meghatározó gazdasági profil a mezőgazdaság, annak ellenére, hogy ez a terület a rendszerváltás óta folyamatosan visszaszorulóban van. A vállalkozói szférában a kereskedelmi ágazat az, amelyik említésre méltó. Az egyes ágazatok fejlődésének akadálya a humán erőforrás képzetlensége, alacsony iskolázottsága és előregedése is.

A továbbiakban a kvalitatív kutatási eredmények bemutatását két dimenzió mentén végezzük, éspedig a humán erőforrásra vonatkozó, illetve a gazdasági adottságokra utaló tényezők mentén. A munkavállalói jellemzőket három fő szempont szerint határoztuk meg: az iskolai életút, szubjektív megítélésen alapuló kompetencia/szakértelem, illetve a jövőtervek alapján. Az interjúelemzések során a gazdasági aspektusokra vonatkozóan a helyi munkaerőpiac dinamikáját, a munkavégzési formákat, alternatív munkavégzési stratégiákat, illetve a jövőterveket igyekeztünk feltérképezni.

A HUMÁN ERŐFORRÁS JELLEMZŐI A KISTÉRSÉGBEN

A munkaerő szerkezetével összefüggésben az iskolázottságra, kompetenciákra, szakértelemre vonatkozó kvalitatív adatokat gyűjtöttünk. Arra is kitértünk, hogy milyen áldozatok, erőfeszítések meghozatalára vállalkoznának a beszélgetésekbe bevont alanyok annak érdekében, hogy megváltoztathassák vagy megtarthassák munkaerőpiaci pozíciójukat.

Az *iskolai végzettség* alapján elmondhatjuk, hogy az alacsony iskolai végzettség a domináns, a legtöbben a nyolc vagy annál kevesebb osztályos iskolai végzettségi szinttel rendelkeztek az alanyok közül. Ezt mutatják a 2011-es népszámlálási adatokból kiszámított és korábban bemutatott értékek is. Rákérdeztünk azokra az eseményekre, amelyek elindították az egyéneket a munkavállalás során, mikor, kinek a segítségével váltak a megkérdezettek munkavállalóvá. Igazodtunk ahhoz a koncepcióhoz, amely szerint az iskolai végzettség, a megszerzett tudás a gazdasági fejlődés bázisának tekinthető, ez volt az origója minden interjúhelyzetnek. Ezen tényező mentén az összegyűjtött válaszok tartalma jól megkülönböztethetővé tett két szemléletmódot, az alacsony iskolai végzettségű és a magasabb iskolázottságú személyek közötti gondolkodásmódbeli különbségekre vonatkozóan.

Mivel a térség besorolását tekintve a hátrányos helyzet a gyakran alkalmazott jellemző, így a kutatásunkban is kíváncsiak voltunk, hogyan vélekednek a hátrányos helyzetről, annak mibenlétéről. Ennek meghatározása, nagyon szubjektív volt az alanyok körében.

„Nagyon sok szempontból lehet valakire azt mondani, hogy hátrányos helyzetű, de az a fontos, mi az állam álláspontja. Nem biztos, hogy amit annak mondanak, azt én is annak érzem, és fordítva. A társadalmi konvenció nagymértékben befolyásolja, hogy éppen mit tartunk annak.” (F.21)

Az interjúk alapján a hátrányos helyzet romákra, fiatalokra, idősebb munkavállalókra terjedt ki. Ebben a tekintetben a térség követi a szakirodalmi és kutatási megállapításokat, mely szerint a munkaerőpiac számára meghatározhatóak a hátrányos helyzetű csoportok. A foglalkoztatottsággal összefüggésben is felmerül a hátrányos helyzet. A hátrányos helyzetben szinte egységesen megjelenik a rövid iskolai pályafutás.

„Sajnos nem tudtam befejezni az iskolát, mert ugye segíteni kellett a szüleimnek, és a munkát választottam... És onnan meg már jött a szerelem és a család.” (F.3)

Az alanyaink esetében a tanulói életutak nem a sikerről szóltak, nem szerettek iskolába járni, aki szakmát tanult, az is kényszerből választotta azt a profilt, mert nem volt más. Akiknek jobban ment a tanulás, szívesebben is emlékeztek az iskolás évekre, azon belül is az osztálytársakra. A visszaemlékezésekben gyakran megjelenik a gyerekkori, ötödik osztály utáni időszakban a napszámba járás. Ez megszokott volt a rendszerváltás előtti nyári vakációkban. Ugyanakkor az is abszolút megfigyelhető, hogy a hagyományosnak tekinthető családmodell érvényesült a továbbtanulási lehetőségeket illetően:

„Én nagyon jól tanultam, csak nekem a szüleim, amikor elértük a tizedik osztályt, azt mondták, hogy nekem van egy bátyám és egy öcsém, és a férfiaknak kell tanulni tovább, a lánynak nem kell menni, nálunk ez volt. Nagyon szerettem mindent tanulni. Az osztályfőnök hazament, rimánkodott a szülőknek, hogy engedjenek, engedjenek, mert nagyon jól tanulok... és nem... a lánynak faluhelyen nem jutott pénz.” (F.2)

„Szerettem járni suliba, mert célom volt, hogy el akartam érni valamit, sajnos nagyon nehéz volt a szüleimnek, a muszájság rávitt, hogy otthagyjam az iskolát. Most a fiaimnak, azon törekszem, hogy ők érjék el azt, amit az apjuk nem ért el.” (F.3)

Az alacsony iskolai végzettség nem tűnt a múltban gondnak, sőt inkább a szorgalom jele volt, hogy minél hamarabb dolgozni akartak/kellett, hogy saját lábön tudjanak megállni. Pár évtizede, a rendszerváltás előtti időszakban voltak olyan munkahelyek, ahol könnyen el lehetett helyezkedni alacsony iskolai végzettséggel. Ezek az állások főleg a mezőgazdasági ágazat különféle alrendszereiben voltak, ahol sok volt a kétkézi-fizikai munka.

„...iskola után szezonmunkát végeztem, aztán férjhez mentem, 15 hónap alatt jött a két gyerek, aztán otthon voltam velük tízéves korukig, én rendeztem őket, aztán elkezdtem dolgoztatni, de mindenfelé megszünt pont akkor, aztán annyiba maradt...” (F.2)

De a környékbeli gyárakban is volt állás, ahol a dolgozók rendre beiratkozhattak tanfolyamokra, melyek után szakmunkási végzettséget szereztek. Sokféle ágazatban lehetett dolgozni: voltak könnyűipari vállalatok, bútorgyár, a mezőgazdasági szövetkezetekben, vasmegmunkálásban stb. Ezekből a struktúrákból mára szinte semmi nem maradt. Viszont megmaradt a szemlélet, amely szerint *„mihamarabb munkába kell állni, főleg, ha nem tehetős az ember családja”* (F.4). A szocializációs minták ebben a vonatkozásban is meghatározó jelleggel bírnak, hiszen a munkavállalói attitűdöket is alakították/-alakítják. A rövid iskolai pályafutás esetében pedig a családi minták jelentősége felerősödik, hisz ez a legmeghatározóbb szocializációs közeg. Ez lehet egy magyarázata a tanult tehetetlenség kialakulásának, amelyben az egyén passzívvá válik, alig jellemzi a kezdeményezőkézség. Ebből fakadóan megjelenik az a nézet, hogy nem rendelkezik kontrollal egyes élethelyzetei felett, és az erőfeszítések így hiábavalóak, vagyis nem rendelkezik olyan stratégiákkal, amelyekkel a kimeneti eredményeket befolyásolni tudná. Ez a magatartás maga a megoldás a kudarc kezelésére és elkerülésére, melynek eredménye a beletörődés – ezeket

nevezhetjük a szakirodalom nyomán is passzív túlélési stratégiának (Péter, 2003). Az aktivitáshoz szükséges készségek elsajátítását elősegítheti a tanulás, legyen az formális vagy informális jellegű.

Az alkalmazotti munka felértékelődik a vele járó előnyök révén: kiszámíthatóság, társadalom- és egészségbiztosítás, azaz „mennek a munkaévek”. Talán ebben látják a legnagyobb lemaradást, kimaradást azok, akik nem rendelkeznek állandó munkával. Munkakeresési próbálkozások vannak, különböző információgyűjtési praktikákat alkalmaznak, interneten, ismerősöktől érdeklődnek, de eredmény kevés esetben van. Sok esetben megszületett a sikertelen elhelyezkedést magyarázó ideológia, mint az ingázás megterhelő jellege, a nem optimális munkabeosztás, a váltásban való munkavégzés terhei, a munkavégzés módja, általában a munkahelyek hiánya vagy egyéb szubjektív életkörülmények és strukturális tényezők.

„Nincs munkahely, nagyon sokan nem bírják a navétát [ingázást], a régi világban, apámék azt mondják, rengeteg munka volt itt, jelenleg meg most nincs...” (F.3)

„Olyan munka lenne, amit három váltásban kellene csinálni, meg ingázás is lenne, azt én nem bírom egészséggel.” (F.1)

A *szakértelem*, a *kompetencia* az alanyok percepciójában pozitív tartalmú. Úgy vélték, érte nek sok mindenhez, mert mindenbe belekóstoltak az évek során. Bár az elbeszélésekből valóban kitűnik, hogy többféle munkát végeztek, de azok mindegyike alacsony státuszú bérezésben is és szakmai elvárások tekintetében is. Ugyanakkor a strukturális hátrányok is megjelennek az egyéni narratívákban, pl. az idősebb korosztály esetében.

„Miért nem a tehetségét nézik valakinek, miért az életkorát, miért nem próbálják ki az embert, meg se engedik, hogy megmutassa, mit tud, nincs lehetőség.” (F.2)

A *jövőtervek* feltárására két kérdés vonatkozott: az egyik az ideális munkahelyre, a másik pedig a saját erőfeszítésekre utalt. A munkával kapcsolatos vágyak esetében arra kértük az alanyokat, fogalmazzák meg, hogy mit várnának el egy számukra ideális munkahelytől. A hátrányos helyzetű munkavállalók legtöbbször számára nehéz volt megfogalmazni az ún. álom munkahellyel kapcsolatos elképzeléseiket. A vágyaik, elvárásaik megfogalmazása során inkább konkrét munkakört neveztek meg az alanyok, mint cipőgyári munkás, óvónő, élelmiszer-ellenőr, semmint vágyakat. A rendszerváltás előtt megélt valóság is előjött jelenlegi vágyként. Szavakban kifejezve a pénzt, ingázást, egészséget, munkahelyet, munkakedvet, munkát, bánásmódot említették, valamint kicsit árnyaltabb kifejezéseket is felsoroltak, mint: tisztelet, becsület, lehetőség. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők számára az álom munkahely a munka körülményeire vonatkozó kifejezésekre vonatkozott, nem a munka tartalmára (feltöltődés, siker stb.).

Az erőfeszítések tekintetében, azaz, hogy mit tennének meg a vágyaikért, azért, hogy rendelkezzenek a jövőben munkahellyel, nem volt kiforrott stratégia, főleg az alacsony végzettségűek körében. Az idősebb korosztályhoz tartozók az „új rendszerben” nem szerezték meg azokat a

kompetenciákat, amelyek képessé tennék őket a munkaerőpiaci elvárások szempontjából a biztos munkahely megszerzésére. Bent ragadtak abban az elgondolásban, hogy ők tanultak egy vagy két szakmát is, azzal pedig boldogulniuk kellene, de a körülmények nem engedik.

„Van egy réteg, aki vagy elkeseredésében, vagy tanácstalanságában ragad, és marad ott, ahol van, ők nem is nagyon akarnak kilépni abból a közegből, amiben vannak.” (Sz.1)

Nem a saját erőforrásaik miatt gondolják, hogy nehéz helyzetben vannak, hanem a rendszer változott meg úgy, hogy őket nem fogadja be, de nem teszik fel a kérdést, hogy miért. A felnőttkori tanulás nem jelenik meg, mint a bizonytalanságból való kiút lehetősége. A strukturális változások nyomán létrejött élethelyzetekben a tanulásnak nem látják a létjogosultságát:

„Tanulni lehetne, de azt ebben a pillanatban nem lehet, akkor az öt gyermek éhen pusztulna.” (F.3)

„Tanulni persze mehetnék, de az legalább öt év, az sok, nagyon sok.” (F.6)

A már munkával rendelkezők esetében a tanulás, a fejlődés alaptényezőnek számított. Az interjúk alapján abszolút körvonalazódott a tanulás/tudás értékelésének két eltérő percepciója. Jelen esetben is igazolódik az, hogy az interjú módszerével gyűjtött adatok mélyebb betekintést nyújtanak a vizsgált téma részleteibe. A jövőbeli tervekről folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy nem minden társadalmi csoport számára egyforma mértékben értelmezhető a lehetőségek fogalma és annak tartalma. Az adott válaszok alapján megmutatkozott, hogy az emberek hogyan értelmezik a lehetőség fogalmát. A hátrányos helyzetben lévő egyének esetében a vágyak megfogalmazása gyakran kihívást jelentett. Az értelmezésük alapján a lehetőségek körét az határozta meg, amit a környezetükben láttak vagy tapasztaltak.

A fent említett megállapítások alapján az optimális foglalkoztatási helyzet javítása érdekében olyan megoldások lennének előnyösek, amelyek gyorsan, helyi szinten, elfogadható bérezéssel biztosítanák a munkalehetőségeket. Az atipikus munkavállalási formák bővítésével, mint pl. rugalmas munkaidő, bedolgozás, távmunka, vélhetően javulhatna a foglalkoztatási esélye azoknak is, akik alacsonyabb gazdasági versenyképességgel rendelkeznek. Itt fontos lenne azonban, hogy a fennálló helyzet ne az informális szektorba kényszerítse a kiszolgáltatott munkavállalókat, a megszületett megoldások ne a munkavállalók vulnerabilitását és a munkaerőpiac prekarizálódását erősítsék.

GAZDASÁGI ADOTTSÁGOK A KISTÉRSÉGBEN

Kutatásunkban a gazdasági szempontok vizsgálata kiterjed a munkaerőpiaci potenciál, a munkalehetőségek, a települési fejlettség és a jövőbeli kilátások számbavételére. A gazdasági szempontok továbbá a gazdasági diverzifikációt, a beruházásokat és a vállalkozói környezetet is tartalmazzák. Ezek mind meghatározó tényezők a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás szempontjából, valamint jelentősen befolyásolják a települések fejlődési lehetőségeit és a jövő-

beli kilátásokat. Az interjúelemzések során ezekre az aspektusokra összpontosítva vizsgáljuk a gazdasági helyzetet és a jövőbeli kilátásokat. Az interjú mint módszer segítségével mélyebb tekintést nyertünk a munkaerőpiac helyzetébe, jobban megismerjük a piaci szereplőket.

A helyi *munkaerőpiaci állapotokat* a megkérdezettek negatív jellemzőkkel illették. Bár a statisztikai adatok szerint nem tekinthető jelentősnek a munkanélküliségi arány, mégis a hétköznapi élet szintjén úgy értékelték, hogy a kereslet oldalán többen vannak, mint a kínálati oldalon. Vagyis sokan keresnek munkát, de nem találnak. Árnyalja a helyzetet, ha az iskolai végzettség alapján vizsgáljuk a foglalkoztatottságot. Az iskolázottság az alanyok szerint legtöbbször fontos. Természetesen itt is lehetnek kivételek:

„Mi kell a boldoguláshoz, munkától függ, ha a földeken dolgozik valaki, annak nem feltétlenül kell sokat iskolába járjon... Mindenképp motiváció kell, ha szereti valaki a földművelést, akkor az tud megelégedett lenni a munkájával.” (F.22)

Más vélemény is megfogalmazódott, igaz, a munkaadói oldalon.

„Nem lett több a munkanélküli, mert munkalehetőség van, másfajta munkalehetőség...”

Nem nagyon talál az ember munkaerőt, ha szükségem van valakire. Nem biztos, hogy eljön azért a pénzért, nincs ráutalva... Mikor idekerültem, volt egy kisiparos réteg, mesteremberek, csodálatos, jókedvű mesteremberek voltak, asztalos, vasas, ez a réteg eltűnt.” (Sz.5)

A munkanélküliség visszaszorulására utal az is, hogy egyes esetekben a munkaerő minősége helyett már a mennyiség lesz prioritás. Egyik ilyen terület az építkezés. Itt a vállalkozói oldalon megjelenik a munkaerőhiány kérdése, és annak képzettsége. Egyik alany szerint *„a rossz munkaerő is pótolhatatlan”* (Sz.7). Az Érmelléken is tetten érhető az alulfoglalkoztatottság, azaz amikor az iskolai végzettséghez képest alacsonyabb státuszú munkát vállal el valaki. Az egyetemi végzettséggel rendelkezők számára nem nyújt sok elhelyezkedési lehetőséget a térség.

„Egyetem után, ha azt elvégzik, iskola után max. tanárként tudnak visszatérni, vagy mondjuk a polgármesteri hivatalhoz... Nem igazán látnak itt fejlődési lehetőséget. A mai fiatalok nem igazán látnak potenciált a városban, hogy itt maradjanak, amin jó lenne a jövőben változtatni. Nincs sok munkalehetőség, a gyárak megszüntetése után sokan nem álltak a legjobb anyagi helyzetben. Kevés a lehetőség munkahely szempontjából. Nemcsak a romák, de a magyarok is érzik a munkalehetőségek hiányát. Sokan a kertben természetnek. Állatokat tartanak sokan, kertészkednek, mezőgazdálkodnak, igazából ezzel próbálják kiegészíteni.” (Sz.3)

A munkaerőpiaci változások következtében alakulnak ki új foglalkoztatási formák, olyan munkavégzési módok, amelyek fenntartják a hátrányos helyzetet. Ilyen munkaformák a margi-

nális munkavállaló, az alkalmi, szezonmunkás, atipikus munkaformákban dolgozók, fekete- és szürkemunkát végzők. Bár ezek a munkaformák általában bizonytalanok, időszakosak, de előnyökkel is járnak, hisz általuk időnként csökken a tartós munkanélküliség – bár ez nem jelenik meg a statisztikákban, ugyanakkor növeli a munkaerőpiaci átjárást.

„Nagyon sokan dolgoznak a mezőgazdaságban, és sokan mennek át Magyarországra mezőgazdasági szezonális munkát vállalni. Szerintem kevés a munka, de aki akar dolgozni bármilyen nemű munkában, legyen kitartása, és ha elmaradottsága van, legyen az a mezőgazdaság, legyen az a bútoroknak az előállítás, legyen az akár kereskedelem vagy bármi, hogyha jól végzi a munkáját, és kitartása van, és nem adja fel az első nehézség esetén sem, akkor meg tud élni.” (Sz.1)

A romániai és a helyi munkaerőpiacon megszerezhető bérezéssel nem voltak elégedettek a megkérdezettek, mégsem a jövedelem volt a leginkább kiemelt gond a munkavállalás során, hanem más tényezőket említettek, mint a munkakörülmények, a munkamorál:

„Nem feltétlenül azzal van a probléma, hogy nincs munkahely, vagy nem elég a pénz, hanem hogy nem becsülik meg a munkást, akkor sem, ha jó szakember. Nem az a fontos, hogy ha jól végezte el a munkát, akkor kapjon többet, hanem hogy mivel lehet lefaragni a pénzből, milyen kifogásokat találnak. Nem mondják meg, hogy hogy lehet haladni egy munkahelyen.” (F14)

„Vannak a munkaadók is, a főnökök be-be szólnak, el kell gondolkodni, hogy megyünk vagy maradunk. A munkást meg kellene becsülni, nem lehajtani.” (F3)

Mindezek ellenére a helyi munkahelyeket stabilaknak ítélték meg, *„minél nagyobb egy cég, annál biztosabb a munkahely”* – volt az egybehangzó vélemény.

A megoldási lehetőségek között az ingázás gyakran említett fogalom volt. Ebben a térségben az időszakos belső vándorlásnak ezt a specifikus formája kimondottan jellemző – így külön szót kell ejtenünk erről a jelenségről. Különbség tapasztalható ugyanis azok között, akik ingáznak, és azok között, akik nem, és nem is rendelkeznek munkahellyel. Azok számára, akik nem ingáznak, ez egy olyan lehetőség, ami csak kényszermegoldást nyújt, ami nem egészséges, vagyis nem kedvező lehetőség. Azok számára viszont, akik belülről ismerik az ingázás világát, mást jelent. Az interjúalanyok elbeszéléséből egybehangzóan kicseng egyfajta megelégedettség. Úgy vélik, hogy az ingázás, főleg az építkezésben dolgozók számára, tekintélyt ad, a faluban irigylik azokat, akiknek ezáltal van állandó munkájuk:

„...sokan jönnének, de nem való ez mindenkinek, érteni is kell valamibe.” (F8)

A jövedelem mellett azt emelték ki a megkérdezettek, hogy biztonságot ad a munka, és főleg az, ha alkalmazottaként dolgoznak. Erre is úgy tekintenek, mint egy kiváltságra, mert nem könnyű ilyen munkát találni.

A foglalkoztatási alternatívákra vonatkozóan az ingázás mellett a napszám, a háztáji munka és a külföldi munkavállalás jelenik meg a legtöbbször a narratívákban. Az állandó munka helyére atipikus foglalkozási formák lépnek. A hátrányos helyzetben a napszám mint (egyetlen) megélhetési stratégia jelenik meg, és nem mint szürke-/feketemunka:

„Lehetett válogatni, ha nem tetszett az embernek, ahogy fizettek, ment tovább... Nekem is jó volna egy kis meló, 65 éves vagyok, de kellene, gondozom a beteg bátyámat, napszámból élünk a beteg bátyámmal.” (F.4)

A háztájiban való munkavégzés is megjelenik a legtöbb esetben, bár ezt nagyjából a feleségek/nők végzik. A hagyományos családmodell a meghatározó. Ott, ahol a férfi rendelkezik állandó munkával, a feleség nem dolgozik, vagy csak alkalmi munkát vállal.

„Fontos, hogy az otthoni dolgok el legyenek rendezve.” (F.10)

A megélhetési stratégiákban a mezőgazdaság gyakran kiemelt helyen szerepel. Ez a tevékenység az alapja annak, hogy az alapszükségletek kielégítése megvalósulhasson. Az alacsony iskolai végzettség hátrányos hatása is kidomborodik az interjúkból. A külföldi munka lehet lehetőség, akár a mezőgazdasági szektorban:

„Aki a mezőgazdasághoz egy kicsit is ért, az meg tud élni belőle.” (Sz.2)

Bár azt is látják, hogy a napszám sem egy hosszú távú munkalehetőség, mert *„Ma már a mezőgazdaság nagyrészt gépesített, így napszámosokra sincs annyi szükség” (Sz.2).*

A feketemunka a diskurzusok szintjén visszaszorulóban van, mert az aktuális jogszabályok keményen büntetik azokat, akik ezt támogatják:

„Feketemunka visszaszorulóban van, még létezik, de nem úgy, ahogy régebben, mert most már kötelezik, félnek a cégek is, azt, hogy ne úgy hívják őket, mert olyan büntetéseket kapnak, hogy tényleg nem éri meg, vagy pedig a feleség szül, akkor ő elmegy gyesre, kezdenek felébredni rá, hogy jobb, ha le vannak valahova »angazsálva« [alkalmazva], minthogy feketemunkáért a napi betevő megvan, de holnap nem tudom, ha esik az eső, vagy hó, vagy ilyesmi, miből egyek, ez így nem megoldás. De ha van egy munkahelyem, meg biztos munkahelyem, akkor igen, megszült a feleségem, akár én is mehetek gyesre, megy a nyugdíjam, megy a biztosításom, az egészségügyi biztosítás.” (Sz.6)

„Nem jellemző az illegális munkavégzés, a feketemunka, talán a napszám, ha az annak mondható. Mindenki el van helyezkedve vagy itthon, vagy külföldön, vagy Váradon, vagy az AVE-nál, a szemétszállításban vesznek részt.” (Sz.1)

A végzett munka, valamint a munkaerőpiaci pozíció biztos, kiszámítható volta mint igény mindenkinél megfogalmazódik, ez a fenti interjúrészletekkel is alátámasztható. A kiszámítha-

tatlan munka és jövedelem sebezhetővé teszi a munkavállalót, és sajátos túlélési stratégiák kidolgozására kényszeríti, amely tovább mélyítheti az adott esetben fekete-/szürke- informális-illegális szektorban való tevékenykedés bármelyik formáját.

A *külföldi munka* nemcsak mint lehetőség, de mint a helyi munkaerőhiány oka is megjelent. Erre a megyei fejlesztési stratégiai adatok is kitérnek. A beszélgetések során is rákérdeztünk a külföldi munkavállalásra. Az alanyok szerint a külföldi munkavállalás a fiatalok és a romák körében gyakoribb. A megkérdezettek úgy ítélik meg, hogy az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők számára nyújthat ez megoldást:

„A fiatalok nagy része, akik egyetemet végeztek, dolgoznak, el lehet helyezkedni, akik szakiskolába jártak, vagy nem tudtak leérettségizni, azok elmennek külföldre, mert nem mennek el itt gyárba minimálbérezésért. Elterjedt ez a szezonmunka, ez a sláger itt nálunk, időstől fiatalig mindenki megy szezonmunkára.” (F.15)

A külföldi munkavállalás több tekintetben lehet megoldás a megélhetési források előteremtése szempontjából. Egyik ilyen aspektus és az elhelyezkedés akadályai is egyben az itthoni alacsony bérezés:

„Akadály az is, hogy gyenge a fizetés, ezért vannak nagyon sokan külföldön, az egész Romániába’ nagyon gyenge a fizetés.” (F.3)

Gyakran az itthoni helyzet kilátástalanságából eredően, a lehetőségek hiányával szemben egy megoldás, jobb megélhetést remélnék tőle, a környezeti példák is sarkallják az egyéneket erre, ha a családban, baráti-ismerősi körben már külföldön dolgoznak, de nem elhanyagolható az a tény sem, hogy az otthoni rossz anyagi körülmények késztetik az érintetteket arra, hogy hosszabb-rövidebb időre elhagyják az országot. A külföldi munkába nem látnak bele más hozadékat, mint az anyagiak, nem jön elő a nyelvtanulás, a tapasztalatszerzés, a tanulás általában vagy akár a karrier lehetősége. Inkább az a mítosz él, miszerint rövid ideig tartó megfeszített külföldi munkával meg lehet alapozni az itthoni életet.

„A roma kategória körében elég gyakori, nyáron kint vannak, télen hazajönnek... Fiatalkorában inkább elmegy az ember, amikor nincs kötöttség. Iskola után elmegy megszédni magát, hogy egy kis tartalékkal induljon az életnek.” (F.18)

A roma munkaerő vándorlása nemcsak a megélhetési lehetőségét hozta magával, hanem a közösség életszínvonalának javulását is. A romák körében népszerű külföldi munkavállalás a helyi munkalehetőségek hiányában terjedt el, kénytelenek külföldre menni, például gyümölcszedésre, főleg Magyarországra. Ennek a munkavégzésnek közvetlen hatása a jövedelemszerzés, de emellett egy másik közvetett hatást is említettek az interjúalanyok, mégpedig, hogy a munka segít csökkenteni a bűnözést és a lopásokat a roma telepeken és azok környékén.

„Most jelenleg a 80 százaléka kint van Magyarországon, gyümölcszedésen. Mikor van a szezon, hát a legtöbben ott vannak, abban az esetben, ha van munka. A családban mindenki, aki már elérte a felnőttkort [...] megy kintre dolgozni... Mióta ez van, mondhatjuk azt is, hogy visszaszorul a bűnözés, a lopás, tehát régen küszködtek a mezőn, eltűnt a tengeri, eltűnt ez meg az, amit lehetett, mozdítottak. Most úgy érzem, hogy ez visszaszorult, mert ha van munka, van pénz, akkor nem kényszerülnek rá. Hogyha tudnak valamit az asztalra tenni, akkor nincs baj... Ha nincs sehonnan, akkor az van, hogy megyek, és elveszek valamit.” (Sz.6)

Ebben a régióban a leggyakoribb célország Magyarország. A legtöbb külföldi munkavállaló nem akarja feladni itthoni életét, ragaszkodik a családjához, barátaihoz.

„A régi szakmabeliek eljárnak Nagyváradra és más városokba, különböző gyárakba dolgozni, a többiek elhelyezkedtek a kőművesiparban, a nagy mesterek pedig külföldön vállalnak munkát. Nagyon sokan vállalnak szezonális munkákat, mezőgazdasági tevékenységeket Magyarországon, például tormázni mennek.” (Sz.1)

Akadályként az merül fel, hogy egyedül nem mernek nekivágni, nem tudják, hogyan fogjanak hozzá az ügyintézéshez. Éppen ezért kap kiemelt szerepet a kapcsolati tőke ebben a vonatkozásban. Ha egy közösségben valaki megszerzi ezt a tudást, utána sokkal nagyobb arányban élnek ezzel a lehetőséggel a közösség tagjai.

A hátrányos helyzet kialakulásának okai között többször is visszaköszön a munkahelyek hiánya az elbeszélésekben, ami arra utal, hogy átalakult a munkaerőpiaci kínálat a rendszerváltást követően, és a globalizáció hatásaként ebben a térségben megszűntek a gyárak, a mezőgazdasági munkahelyek. A régióban korábban működő könnyűipari tevékenységek visszaszorultak, számuk csökkent, szinte meg is szűntek. A régió gazdaságának szerkezete változott az évek során, és egyre nagyobb hangsúlyt kap a szolgáltatóipar és a külföldi munkalehetőségek.

„A szolgáltatói ipar is nagyon jól reprezentált... A romák legtöbb esetben elutaznak külföldre. Régebben volt bútorgyár, vasárugyár, egyéb könnyűipari tevékenységekkel foglalkozó cégek. Most már kevesebb az ilyen létesítmény.” (Sz.2)

A szolgáltatóipar jelentős szerepet játszik a vizsgált régió gazdaságában, de ez, mint korábban láttuk, kimerül a kereskedelembe. Ebben a szektorban sok vállalkozás jelent meg, de a munkalehetőségek száma alacsony, a szektor jellegéből adódóan.

A gazdaságfejlesztést célzó *jövőtervek* között a munkaerőpiac szerkezetének átalakítása közösségi prioritásként jelent meg. Ez az elem egyike azoknak a faktoroknak, amelyek elősegítik a pozitív változásokat. A vidék infrastrukturális fejlődése szemmel látható. A humán erőforrás szempontjából azonban ezek az erőfeszítések nem elegendőek. A munkaerőpiac dinamikája is szervesen befolyásolja a fejlődést. A fiatalok bevonása és képzése olyan szakmákban, amelyek

a helyi gazdasági igényeknek megfelelnek, fontos a munkaerőpiac frissítése és működőképességének megőrzése érdekében. A hiányzó fiatal munkaerő miatt az idősebb generációk alkotják a munkaerőpiac túlnyomó részét, ami hosszú távon fenyegetheti a közösség gazdasági életképességét.

„Bár maga a város, ha szétnézel, azt mondd, hogy fejlődik, mert próbálnak egy csomó mindent megtenni, utakat s mindenfélét felújítani, viszont munkaerőpiac szempontjából nem túlzottan látom azt, hogy fejlődnének, ami nem jó, mert előrepszik előbb-utóbb a közösség, és kellenének a fiatalok. Talán ez is lenne a jövő, hogy oké, ne járjon mindenki egyetemre, viszont igenis képezzünk olyan szakembereket, akik jól végzik a munkájukat.” (Sz.3)

Az egyensúly megtalálása az infrastrukturális fejlesztések és a munkaerőpiaci igények között lehet a térség fejlődésének kulcsa. A munkaerőpiaci igényekhez való igazodás szintén elengedhetetlen a fenntartható fejlődés érdekében. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának növekedése mellett szükség van olyan szakemberekre is, akik magas szakmai kvalitásokkal rendelkeznek és hozzáadott értéket képeznek a térségben munkájuk által.

A tervekhez, a jövő pozitív alakulásában fontos szerep jut a kitartásnak, a motiváció meglétének. Ezek nélkül az előrelépés nehézkes. Ugyanakkor az emberek közötti türelem, a szorgalmas munka és a körülmények elfogadása lehetővé teheti a fejlődést. A pozitív hozzáállás és a körülmények kihasználása segíthet abban, hogy előrelépés történjen, és változások valósuljanak meg. A kihívásokkal való szembenézés és a rendelkezésre álló lehetőségek felismerése és kiaknázása az emberi fejlődés és előrelépés kulcsfontosságú tényezője.

„Mindaddig, amíg csend van, a jövő jól alakul. Akarat nélkül szinte semmi nincs. Ha az emberek türelmesek egymáshoz, ha egy kicsit szorgalmasan dolgoznak, ha megbékélnak azokkal a körülményekkel, amelyek adottak, és kihasználják őket a lehető legpozitívabb módon, akkor fejlődés lesz.” (Sz.2)

A vállalkozói kedv, a pozitív hozzáállás, az adott körülmények ismerete képessé teszi az egyént arra, hogy a fejlődési utakat meglássa. A nehézségek és a változások gyakran lehetőségeket hordoznak magukban, és azok, akik hajlandók ezeket az lehetőségeket kihasználni, hosszú távon fejlődnek és erősödnek.

„Remélhetőleg működni fogunk, remélhetőleg nem lesznek olyan szociális akadályok, gazdasági nehézségek, amelyek az embereknek a pénztárcáját nagyon fogják befolyásolni. Ebben is biztos vagyok, hogy el fog menni, mert egy fenntartható vállalkozás egy bizonyos szintig van, mint ahogy a fenntartható energiaforrások is, és nem is a fenntartható, főleg, amikor azt mondják, hogy folyamatosan fenntartható energiaforrások a vállalkozások. Ez nincs... semmi sem tartható fenn, főleg a folyamatos fenntarthatóságról, ha beszélünk. Mert minden stagnál, és utána pedig egy erős hanyatlás figyelhető meg bármilyen vállalkozásról legyen szó, tudom, hogy nekünk is el fog jönni az az idő, amikor

elérjük a csúcst, stagnálni fogunk, és tudom, hogy utána hanyatlás fog következni, hogy aztán meg tudjuk-e fogni a hanyatlást, az majd kiderül, de igyekszünk tehát minél tovább elhúzni azt a fenntartható fejlődést, minél később következzen be a stagnálás, illetve semmi sem fenntartható az én véleményem szerint.” (Sz.1)

A fenntarthatóság és a gazdasági stabilitás nem föltétlenül képeznek prioritást egy hátrányos helyzetű térségben, hiszen vannak olyan szociális és gazdasági kihívások, amelyek befolyásolhatják az emberek jólétét, és ezek a hosszú távú célok háttérbe szorulnak. Az, hogy a marginális pozícióban lévő, napszámból vagy idénymunkából élő munkavállaló képes-e alkalmazkodni a munkaerőpiaci változásokhoz és elvárásokhoz, kritikus kérdés. Fontos lehet annak a folyamatnak a monitorizálása, hogy miképp adaptálódik és reagál a munkavállaló a változó körülményekre. Ez is lehet a gazdasági sikert alakító faktor egy térségben.

Összességében az Érmellék humán erőforrás – munkaerőpiac – gazdaság tengelyét vizsgálva azt látjuk (a szekunder és primér adatok elemzéséből), hogy a strukturális szerkezetváltás nyomán kialakult helyzet, valamint az egyéni tanulói és munkaerőpiaci életutak találkozási pontja ebben a hátrányos helyzetű térségben sajátos jellemzőket hozott létre. A továbbiakban visszacsatolunk a kiindulást képező kutatási kérdéseinkhez, valamint összegezzük a terepen látottakat.

ÖSSZEZÉS

Kutatásunk az érmelléki munkaerőpiacon megfigyelt trendek és mintázatok elemzésére összpontosított. A vizsgálat célja az volt, hogy megértsük a munkaerőpiac aktuális helyzetét ebben a régióban, és azonosítsuk a munkaerőpiacot alakító tényezőket, valamint azok hatásait a foglalkoztatásra és a gazdaságra. Az interjúk elemzése során a helyi gazdaság és humán erőforrás kontextusában, a munkaerőpiaci jellemzők és tendenciák, valamint a munkaerő-szerkezet aspektusaira összpontosítva vizsgáltuk a térség gazdasági helyzetét és a jövőbeli kilátásait. Az interjúk segítségével mélyebb betekintést nyertünk a munkaerőpiac állapot jellemzőibe, a vállalkozói környezetbe, az iparági lehetőségekbe. Ezek a tényezők kulcsfontosságúak a településfejlesztés tervezésében és a gazdasági növekedés előmozdításában.

A kistérségi munkaerőpiac demográfiai és foglalkoztatási sajátosságairól elmondható, hogy a helyi adottságok a lehetőségekhez képest javulóban vannak, de egy hátrányos helyzetű térségről beszélünk, ahol a munkaerőpiac szegényes kínálata és a humán erőforrás tehetetlensége jellemző, helyi szinten, az iskolázatlan népesség számára az alternatív munkaformák és az informális szektor nyújthat megoldást. A területi sajátosságok között kiemelkedik a szakképzés kínálatának szűkössége (Pásztor, 2017). A térség alacsonyan iskolázott hátrányos helyzetű lakossága számára a felnőttkori tanulás idegen fogalom, és a tanulást nem mobilitási eszközként, hanem időpazarlásként látják.

A térségből kiingázók a távoli munkához szükséges tudást, kompetenciákat az esetek többségében a térségben sajátították el, de nem itt kamatoztatják (Csoba, 2012). Ez a hiány tovább ront a terület gazdasági helyzetén. A munkaerőpiac elemzése azt mutatta, hogy a fiatalok elvándorlása, a külföldi munkavállalás és a munkaerő hiánya kihívást jelent a helyi gazdaság számára.

Tapasztalataink alapján a térségre jellemző a posztindusztriális foglalkoztatás következményeként kialakuló alternatív munkatípusok legtöbbje: gyakori a marginális munkavállalás, az alkalmi vagy szezonmunka, amely időnyerszerű, májustól szeptemberig tart, az atipikus munka, az eltérő munkarend, határozott idejű munkaviszony. Legtöbb ilyen esetben a munkavállaló nem a lakóhelyén dolgozik, hanem ingázik, vagy hosszabb ideig külföldön tartózkodik. Az alternatív munkaformák sorában a fekete-/szürkealkalmazás is megjelenik, bár ez a jelenség látványosan visszaszorulóban van, köszönhetően a törvényi keretek szigorodásának. Ide a napszám-ban végzett munkát soroljuk, amely egyik gyakori megélhetési forrása a hátrányos helyzetben lévőknek. A foglalkoztatás témaköre nagyon szerteágazó, jelen kutatásunk ebből csak egy kis szeletet érintett.

A kutatás célja az Érmellék térség széles körű feltérképezése és elemzése volt, ahol a demográfiai, oktatási, foglalkoztatási, gazdasági és humán erőforrások terén mélyreható információkat gyűjtöttünk. Az adatok és az interjúk kombinációjával sokoldalú képet alkottunk a térség jelenlegi helyzetéről, és ezzel segítettünk az olyan kulcsfontosságú tényezők azonosításában, amelyek hatással vannak a térség fejlődésére. Egy földrajzi terület versenyképessége számos kulcsfontosságú változótól függ. Ezek közé tartozik: a termelési tényezőkkel való relatív ellátottság, a növekedés kezdeti feltételeit befolyásoló helyi piacok mérete, a cégek szerkezete, vállalati szintű stratégiák, a versenytársak magatartása, a cégek szervezete és irányítása, a régióbeli szakemberek/munkaerő tudásszintje, innovációt támogató infrastruktúra, külföldi cégek vonzása, a helyi tudásszint növelése érdekében – hogy csak néhányat említsünk a kulcsfontosságú tényezők közül.

Szövegünkben az érmelléki társadalmi-gazdasági szerkezet sajátosságainak feltárására törekedtünk. A középpontba a helyi munkaerőpiac dinamikájával kapcsolatos kérdéseket helyeztük, mint például: hogyan alakult a foglalkoztatás egy többnyire alacsony lélekszámú településsel rendelkező mikrorégióban, ahol a rendszerváltásig a mezőgazdaság, valamint a helyi ipar jelentette a fő foglalkoztatási lehetőséget. Választ kerestünk arra is, hogy az alacsony iskolai végzettségűek számára milyen út vezet a munka világába, illetve az ingázás mennyire jelent megoldást a foglalkoztatás szempontjából.

Az eredmények alapján elmondható, hogy az Érmellék mint önálló kistérség a gazdasági-társadalmi jellemzői mentén olyan térséget jelenít meg, ahol a strukturális szerkezetváltozások az egyéni narratívák metszetében a hátrányos helyzetet felerősítik. Népszerűség tekintetében egy tömbmagyar vidékről beszélünk, ahol a roma népesség reprezentációja igen kiemelkedő. Gazdasági tekintetben nem beszélhetünk versenyképes településszerkezetéről: a rendszerváltást követően leépült termelőszövetkezetek és ipari létesítmények nyomán létrejött vállalatok helyi munkaerő-felvevő képessége szegényes, többnyire egysíkú (könnyűipar, szállítás, mezőgazdaság, valamint szolgáltatások), többnyire mikro-, kis- és közepes vállalatokról beszélhetünk. Helyi munkalehetőségek hiányában kialakult az ingázás kultúrája, valamint felerősödött a külföldi munkavállalás. Ez utóbbi főképpen szezonális jellegű, de a végleges vándorlás vagy életvitelszerűen külföldön élés és munkavállalás kultúrája is kiépülőben van a létező migrációs és munkavállalói hálózatok mentén. A térségben három kisváros: Margitta, Érmihályfalva és Székelyhíd, valamint Bihardiószeg község képezheti a mikrocentrumokat, az adatok alapján viszont Margitta és Érmihályfalva tölthetik be a valóságban ezt a szerepet.

A térség iskolahálózata viszonylag fejlett, és fejlődőben van. A stratégiákat megvizsgálva, valamint a terepmunka során és az interjúkból is arra következtetünk, hogy a fiatalok számára a tanulási lehetőség helyben adott: elméleti és szakképzést egyaránt szerezhetnek. Két jelenség van azonban, amelyek a térség jövője szempontjából aggasztóak: az egyik az oktatási célú migráció (a határmentiségből adódóan sok helyi iskola kiürülőben van a Magyarországra irányuló iskolai célú ingázás következtében), a másik pedig az iskolai lemorzsolódás (amely a szakértők szerint az amúgyis magas országos szinthez hasonló mértékű). Ezt azt eredményezi egyrészt, hogy elnéptelenednek az iskolák, másrészt pedig, hogy a tanulásnak, az iskolai végzettség megszerzésének alacsony a presztízse. A munkavállalói fókuszcsoporthoz tartozó interjúkból is arra következtetünk, hogy főként az alacsony végzettségűek és a szakképesítés nélküliek körében nincs presztízse a tanulásnak felnőttkorban sem. A tanulás hiányából eredeztethető kompetencianélküliség azonban a munkaerőpiaci esélyeket is csökkenti, a hátrányos helyzetű munkavállalók (korai iskolaelhagyók, tartós munkanélküliek, szakképzetlenek, háztartásbeliek stb.) számára azonban ezek a tényezők is külső tényezőkként jelennek meg az egyéni narratívákban. Más szavakkal: adott ugyan a strukturális jellegű, a térség jellemzőiből, a rendszerváltás után megörökölt, leszakadó, marginalizált munkaerőpiacra utaló jelleg a gazdaság és munkaerőpiac szerkezetében, de az egyéni helyzetek narratívái is sokszor a külső körülményekre vezetnek. Tetten érhető egy fajta tanult tehetetlenség, amely kifejezetten a passzív túlélési stratégiákat alkalmazók sajátja.

A fenti helyzetből adódóan a térség munkaerőpiacán, gazdasági szerkezetében megjelennek a különféle informális megoldási lehetőségek, amelyeket néhol atipikus munkaformákként is megneveztünk. Csakhogy ebben az esetben az atipikus munkaforma nem a munkaerőpiac flexibilitásából, a munkavállaló tudatos stratégiájából eredeztethető, hanem a külső körülmények kényszerítő ereje hozza létre azt a meglehetősen bizonytalan, nem kiszámítható, hosszú távú megélhetést nem biztosító kínálatot, amelyekbe a munkavállalók belekényszerülnek (bár egyes stakeholderok szerint a törvény szigora miatt ez visszaszorulóban van, a munkavállalói fókuszcsoporthoz tartozó interjúk arra utalnak, hogy főként a napszámos munka tekintetében ez igen is jelen van, jóllehet ennek a munkaformának is meghatározott jogi kerete van, de azt nem föltétlenül tartják be).

A helyzetből való kiút sem a szakmai interjúkból, sem a munkavállalói interjúkból, sem a stratégiákból nem körvonalazódik egyértelműen. Véleményünk szerint széles körű térségi összefogásra van szükség a különböző szereplők között, melynek során az önkormányzatoknak erőfeszítéseket kell tenniük a strukturális körülmények javítására, ugyanakkor lehetőséget kell biztosítani a tanulásra és továbbképzésre a helyi emberek számára.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Achim, V. (2001). *Cigányok a román történelemben*. Osiris.
- ADR Nord-Vest (2021). *Planul de Dezvoltare Regională Nord-Vest 2021-2027*. <https://www.nord-vest.ro/adr-nv-2/dezvoltare/planuri-de-dezvoltare-regionala/>

- Andrei, T., Chivu, M., Geréd, B., & Virdol, D. C. (2023). *Anuarul statistic al României*. Institutul Național de Statistică.
- Bihar megye Fejlesztési Stratégiája (2022). *Strategia Integrată de Dezvoltare Durabilă a Județului Bihor 2021-2027*. Bihar Megye Tanácsa. https://www.cjbihor.ro/wp-content/uploads/2021/11/Strategie_Bihor_2021-2027_final_pentru_consultare_publica.pdf
- Bihar megyei Statisztikai Hivatal (2022). *Bihar megye Statisztikai Évkönyve*. <https://bihor.insse.ro/wp-content/uploads/2023/03/Anuar2022.pdf>
- Chenic, A. Ș. (2012). O analiză de actualitate a evoluțiilor și structurilor pe piața muncii în Uniunea Europeană în corelație cu cerințele flexicurității pieței muncii. *Economie Teoretică și Aplicată*, XIX(3), 76–95.
- Ciucă, V., Lincaru, C., & Mladen, L. (2007). Conceptul de flexicuritate și perspectiva tinerilor pe piața muncii. In *Paradoxul șomajului în rândul tinerilor români în contextul aderării la Uniunea Europeană. 2007 Anul European pentru egalitatea de șanse. Sesiunea anuală de comunicări științifice a INCSMPS (27–38. o.)*. Institutul Național de Cercetare Științifică în Domeniul Muncii și Protecției Sociale.
- Csoba, J. (2007). A munkaerőpiac és a munkaerő iránti kereslet változása. In Csoba J. & Czibere I. (szerk.), *Tipikus munkaerőpiaci problémák – atipikus megoldások (9–26. o.)*. Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Csoba, J., Ábrahám, K., & Nagyné Varga, I. (2012). Képzés és foglalkoztatás. Információ és tudásáramlás a képzőintézmények és a foglalkoztatók között. *Metszetek*, 1(4), 31–48.
- Csoba, J., & Jász, K. (2011). A területi egyenlőtlenségek hatása. In Csoba J. (szerk.), *Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok (54–74. o.)*. Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke.
- Csoba, J., & Krémer, B. (2011). A foglalkoztatás átalakulása. In Csoba J. (szerk.), *Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok (30–35. o.)*. Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke.
- Ehrenberg, R. G., & Smith, R. (2003). *Korszerű munkagazdaságtan*. Panem Kiadó.
- Fina, S., Heider, B., & Raț, C. (2021). *România inegală. Disparitățile socio-economice regionale din România*. Friedrich-Ebert-Stiftung – Politică pentru Europa.
- Forray R., K. (2015). Bevezetés. In Varga A. (szerk.), *A nevelésszociológia alapjai (7–18. o.)*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlislócki Henrik Szakkollégium. http://nevtud.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Romologia/Kiadvanyok/NEVELESSZOCIOLOGIA%20ALAPJAI_BEL_FULL.pdf
- Gál, K. (2015). A munkaerőpiac informalizálódása és a fiatalok migrációja Romániában. In: Székely Cs. & Kulcsár L. (szerk.), *Strukturális kihívások – reálgazdasági ciklusok. Innovatív lehetőségek a valós és virtuális világokban (211–223. o.)*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó.
- Gál, K. (2015b). The Informal Economy: Conceptual Background and Theoretical Framework. In: Boldea I. (szerk.), *The Proceedings of the International Conference Literature, Discourse and Multicultural Dialogue (57–71. o.)*. Arhipelag XXI Press.
- Galasi, P., & Varga, J. (2005). *Munkaerőpiac és oktatás*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

- Hajdu, G., & Sik, E. (2014). A hátrányos helyzetű kistelepülés, mint szociológiai jelenség. *TÁRKI Regionális Műhelytanulmányok, 1*. http://www.tarki.hu/hu/publications/WP/regionalis/201401_regionalis_muhely.pdf
- Krémer, B. (1995). Cigányutak a vállalkozások kalandosvilágában. *Esély, 6*(1), 46–61.
- Ministerul Lucrărilor Publice și Dezvoltării Administrației (2020). *Actualizarea indicelui de dezvoltare umană locală pentru anul 2018 și o metodologie pentru calcularea regulată a IDUL*. https://www.mdlna.ro/userfiles/sipoca711/anexe_livrabil2_1.pdf
- Nemzeti Statisztikai Hivatal (2021). *Dimensiuni ale incluziunii sociale în România anul 2021* https://insse.ro/cms/sites/default/files/field/publicatii/dimensiuni_ale_incluziunii_sociale_in_romania_2021.pdf
- Pásztor, R. G. (2017). *Kisebbségi és kettős kisebbségi létben élő fiatalok továbbtanulási aspirációi egy hátrányos helyzetű térségben* [Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem]. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/241594/Pasztor_Rita_Gizella_Disszertacio_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Péter, L. (2003). Új szegények túlélési stratégiái. *Erdélyi Társadalom, 1*(1), 25–50.
- Polónyi, I. (2006). *Az oktatás gazdaságtana*. Osiris.
- Robert, J. (2007). *Spatial development glossary*. Council of Europe. <http://www.coe.int/t/dgap/localdemocracy/cemat/VersionGlossaire/Bilingue-en-fr.pdf>
- Samuelson, P., & Nordhaus, W. (2005). *Közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó.
- Sandu, D. (2011). Disparități sociale în dezvoltarea și în politica regională din România, *International Review of Social Research, 1*(1), 1–30.
- Sandu, D. (2020). Actualizarea indicelui dezvoltării umane locale: de ce, cum și cu ce rezultate. In Ionescu-Haroiu, M. (szerk.) *Politici urbane în România*. World Bank.
- Sințov, R., & Cojocaru, N. (2013). *Evaluarea legăturilor dintre educație, formare și migrația forței de muncă în Republica Moldova*. OIM Echipa de Suport Tehnic pentru Munca Decentă / Biroul pentru Țările din Europa Centrală și de Est.
- Stănculescu, M. S., & Berevoescu, I. (2003). Households, Work and Flexibility. CountrySurvey Reports – Romania. In C. Wallace (szerk.), *Household, Work and Flexibility Research Report # 3* (396–457. o.). HWF Survey: Country Survey Reports.
- Szabó, A. (2012). A magyar egyetemisták és főiskolások társadalmi helyzete. In Szabó A. (szerk.), *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012* (25–43. o.). Belvedere Meridionale. http://www.aktivfiatalok.hu/public/files/documents/racionaliasn-lazado-hallgatos-_bce-belvedere.pdf
- Teșliuc, E., Grigoraș, V., & Stănculescu, M. S. (2016). *Atlasul zonelor rurale marginalizate și al dezvoltării umane locale din România / Romániai marginalizált rurális térségek és helyi humán erőforrás fejlettségi atlasza*. World Bank.

1. melléklet. Az Érmellék közigazgatási és etnikai összetétele

	Települések város/község	Hozzá tartozó települések	Teljes népesség	Román	Magyar	Roma	Egyéb
1	Érmihályfalva		8969	12%	79%	5%	5%
2	Székelyhíd	Székelyhíd Nagykágya Csokaly Érolaszi Hegyközszentmiklós Érköbölkút	10 720	6%	62%	25%	7%
3	Margitta	Margitta Magyarkéc Genyéte	13 573	51%	35%	4%	10%
4.	Bihardiószeg	Bihardiószeg Jankafalva	6546	25%	45%	24%	6%
5	Biharfélegyháza	Biharfélegyháza Biharvajda Mihai Bravu	2653	36%	50%	7%	6%
6	Érábrány	Érábrány Berettyókohány Dizsér Lüki Újlüki Széltalló Szunyogd Újbártfalva	2728	78%	5%	12%	5%
7	Vedresábrány/ Monospetri	Vedresábrány Monospetri 2023-tól község Apátkeresztúr Érfancsika	3080	30%	50%	17%	3%
8	Érszöllős	Érszöllős Szolnokháza Iharostanya Csekenye	1269	18%	80%	0%	2%
9	Érbogyoszló	Érbogyoszló Albis	1799	1%	82%	13%	4%
10	Szalacs	Szalacs Ottomány	2941	1%	93%	2%	3%

	Települések város/község	Hozzá tartozó települések	Teljes népesség	Román	Magyar	Roma	Egyéb
11	Értarcsa	Értarcsa Éradony Gálospetri	2510	17%	65%	15%	3%
12	Érsemjén	Érsemjén Érselénd Érkenéz	3540	11%	79%	4%	5%
13	Kiskereki	Kiskereki Asszonyvására Érkeseű	2248	2%	76%	18%	3%
14	Érkörtvélyes	Érkörtvélyes Érvasad	3657	15%	55%	27%	4%
Összesen			66 233				

Forrás: Népszámlálás, 2021.

Kolozsvári Mónika Imola¹

Férfi és női karrierutak erdélyi klasszikus zenészek narratíváiban

Kivonat

Az egyenlőség a munka világában napjainkban is fontos kérdésfelvetés, ugyanis a nők és a férfiak közötti különbségek a munkaerőpiacon továbbra is léteznek. Jogos lehet a kérdés, hogy egy olyan univerzális és nyílt világban, mint a zene, léteznek-e ezek a különbségek. Kutatásomban arra kerestem a választ, hogy milyen hasonlóságok és különbségek vannak a férfi és női zenei előadóművészek pályaképről kialakított narratívái között Erdélyben. A nemi egyenlőtlenség Erdély vonatkozásában egy alulkutatott téma, főleg kvalitatív módszerekkel, hiszen mint minden nemzeti kisebbség esetében, a közbeszéd és a tudomány egyaránt érzékenyebb az etnikai dimenzióra. A tanulmány célja feltárni azt, hogy klasszikus zenével foglalkozó férfiak és nők miként konstruálják meg szakmai életútjuk történetét, és mindebben hogyan jelenik meg, illetve meghatározó-e a beszélő neme. A hasonlóságok és különbségek felderítése érdekében félig strukturált interjúkat készítettem Erdély nagyvárosaiban filharmóniaknál és operáknál alkalmazott zenei előadóművészekkel.

Kulcsszavak: klasszikus zene, nemi egyenlőtlenség, szegregáció, prekarizálódó munka, munkagánélet egyensúly, anyaság

Abstract: Professional Career Paths in the Narratives of Women and Men in the Field of Transylvanian Classical Music

Equality in the world of work remains an important issue today, as the differences between men and women still exist in the labor market. It may be legitimate to ask whether these differences are present in the universal and open world of music. In this paper I seek to answer the question of what similarities and differences exist in the professional career paths within the narratives of male and female classical musicians in Transylvania. Gender inequality in the context of Transylvania is an under-researched topic, especially with qualitative methods, as public discourse and science are both more sensitive to the ethnic dimension, as is the case with every national minority. This study aims to explore how classical musicians construct the narrative of their professional career paths and whether gender is a determining factor in all this. To explore the similarities and differences between male and female classical musicians, I conducted semi-structured interviews with musical performers employed in orchestras and opera houses in major cities of Transylvania.

Keywords: classical music, gender inequality, segregation, precarious work, work-life balance, motherhood

1 HR-szakértő, mesteri hallgató. E-mail: monika.kolozsvari@stud.ubbcluj.ro

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Kolozsvári Mónika Imola (2023). Férfi és női karrierutak erdélyi klasszikus zenészek narratíváiban. *Erdélyi Társadalom*, 21(1), 65–78. <https://doi.org/10.17177/77171.282>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETŐ

Az egyenlőség a munka világában nemcsak társadalmi igazságossági követelmény volna, hanem gazdasági szükségszerűség is, ám ettől a társadalom sok esetben eltekint, ezért a nők és a férfiak között a különbségek a munkaerőpiacon továbbra is léteznek (Juhász & Matiscsákné, 2013). Korábbi kutatási eredmények rávilágítanak arra, hogy látszólagos befogadása és egyenlőséget sugalló univerzalizmusa ellenére valójában a zene világa megannyi bizonytalanságot, hátrányt, esélyegyenlőtlenséget és megkülönböztetést rejt. A férfi és női zenészek közötti különbségek sok esetben alig észrevehetők, gyakran tűnhetnek pusztán teljesítményeltéréseknek, ám mégis hangsúlyosan jelen vannak. Egyensúlytalanság van a klasszikus zene világában, még akkor is, ha sok esetben erre a zenészek nem reflektálnak, és a társadalom sem vesz tudomást ezekről.

Célom feltárni tehát azt, hogy klasszikus zenével foglalkozó férfiak és nők hogyan mesélik el szakmai életútjuk történetét, tapasztalataikról, törekvéseikről, céljaikról, lehetőségeikről és nehézségeikről miként számolnak be, és mindebben hogyan jelenik meg, illetve meghatározza-e az, hogy a beszélő férfi vagy nő. Vagyis a történetmesélések alapján van-e különbség vagy hasonlóság a férfi és női zenészek pályaképe között, és erre az érintettek reflektálnak-e. Mindezek felderítése érdekében interjúkat készítettem Erdély nagyvárosaiban filharmóniáknál és operáknál alkalmazott zenei előadóművészekkel. Mint a vizsgált mezőnyt máris részben ismerő kutató, személyes tapasztalataim azt mutatják, hogy a zenészek tipikusan nem vesznek tudomást azokról a nemi alapú különbségekről, amelyek a történetmesélések segítségével megvilágíthatók, más (közös) hátrányokat észlelnek, és ahogy a továbbiakban látni is fogjuk, a nőket és a férfiakat egyaránt érintik a hazai zenei ipar megpróbáltatásai és bizonytalansága.

A továbbiakban a szakirodalmi előzményeket vázoló, külön kitérve a munkaerőpiaci nemi egyenlőtlenség problémafelvetésére és a klasszikus zenei foglalkoztatottságra. Ezt követi a módszertan ismertetése, majd a klasszikus zenei mezőről és általánosan az érintett kulturális intézmények kapcsán megvizsgálom, hogy hogyan lesz valakiből zenész, reflektálva a szakma negatív oldalára, illetve a történetmesélésekben felfedezhető nemi különbségekre. Tanulmányomat következtetésekkel zárom.

ÁLTALÁNOS ELMÉLETI KERETEK

Nők és férfiak közötti munkaerőpiaci egyenlőtlenség

Demokratikus társadalmunkban adottak a formális jogi keretek, hogy a nemi egyenlőség megvalósuljon. Bár törvény szerint egyenlőség van, és minden ilyen jellegű akadály elhárult a nők

útjából, az adatok mégis azt mutatják, hogy a munkaerőpiacon tartós nemi egyenlőtlenségek vannak (Scarborough & Risman, 2018). A szociológia számos indikátort használ ezek megmagyarázására, ilyen a fizetett munkához való hozzáférés (foglalkoztatottsági ráta, aktív-inaktív ráta, munkanélküliségi ráta), a vertikális és horizontális szegregáció a munkaerőpiacon, a láthatatlan munka egyenlőtlen elosztása és a nemi alapú bérkülönbségek.

A nemi egyenlőtlenség kialakulására és fennmaradására számos magyarázat létezik, így beszélhetünk egyéni szintű és strukturális magyarázatokról: Catherine Hakim preferenciaelmélete, Gary Becker racionális döntésekről szóló elmélete, feminista és patriarchátuselmélet, a munkaerőpiac szegmentációja, kapitalista magyarázat (Czeglédi & Bekker, 2006; Hakim, 2015; Scarborough & Risman, 2018; Wienclaw, 2011).

A munka világában kialakult nemi egyenlőtlenség tehát továbbra is fontos, megoldásra váró társadalmi probléma. A nőket továbbra is érinti az „üvegplafon”-hatás, diszkriminálják őket az alkalmazásban, valamint az előrelépés lehetőségében, illetve sok nő kirostálódik a férfias szakterületekről (Friedman, 2015). A nők nem túl magas arányban, de megjelennek a férfiasnak tartott szakmákban, ám a férfiak kisebb mértékben választanak nőies munkát. A rugalmas munkavégzésről azt feltételezik, hogy megoldja az esélyegyenlőség kérdését és a nemi bérkülönbségek problémáját. Tény, hogy rugalmas munkalehetőséget nyújt a munkaerőpiacra való belépéshez olyan, amúgy kirekesztett csoportoknak, mint a diákok, nők vagy az anyák, a valóság azonban azt mutatja, hogy a rugalmas munkavégzés és a részmunkaidő negatív hatással van a nők karrierjére (Chung, 2020; Geambaşu, 2014). Az anyák, más nőkhöz képest is, hátrányos helyzetben vannak a munkaerőpiacon. Munkaerőpiactól való távolmaradás huzamosabb időre, akár gyereknevelés miatt vagy más okból kifolyólag, negatívan érinti a nők szakmai pályáját, és a vezetői pozíciókban való jelenlétük továbbra is alacsony, számos esetben nem létező (Geambaşu et al., 2022; Glass & Fodor, 2017).

A klasszikus zenei foglalkoztatottság vázlatja

A szociológia figyelmét széles körben elkerülte a klasszikus zene, viszonylag kevés kutatást végeztek a klasszikus zene, a kulturális intézmények vagy a zenészek körében (Bull, 2018). A zenészek munkájával kapcsolatos néhány létező empirikus kutatás azonban rávilágít arra, hogy a zenei munka valójában mennyire bizonytalan (Bennett & Hennekam, 2018).

Jelen zeneművészeti kutatás esetében nélkülözhetetlen a zenei és művészeti szakmák működéséről közismert és fontos Bourdieu mezőelméletéről említést tenni, amelyben szakít az addig meghatározó megközelítéssel, azaz hogy a művészek alkotása a zenei tudományosan megmagyarázhatatlan működéséből fakad, és megpróbálta szociológiai fogalmakkal leírni azt, hogy miképpen is válik valaki a mezők tagjává, milyen típusú tőkét használnak fel, hogyan és milyen szimbolikus küzdelmeket vívnak a mező többi tagjával pozíciójuk megszilárdítása érdekében és a legitim művészet fölötti monopólium megtartásáért (Bourdieu, 2000; Havas, 2018).

A zenei szcéna látszólagos stabilitása ellenére a valóság azt mutatja, hogy a zenész szakma bizonytalan, ezért is elengedhetetlen megemlíteni a prekariátus elméletét. Guy Standing (2012) szerint prekariátus csoportba azok az egyének sorolhatóak, akiknek a foglalkoztatottságát bizonytalanság övezi. A prekariátushoz tartozók nem rendelkeznek stabil munkával, bizonytalan a helyzetük, és ezekért az ideiglenes lehetőségekért is alacsony fizetést kapnak (Standing, 2012). A bizonytalanság nagy foka, az alacsony bérek és a munkaszerződések bizonytalan és meghatá-

rozott időre szóló jellege, a kiszámíthatatlanság, illetve a munka és szabadidő közötti határ elmosódása mind olyan tényező, ami azt igazolja, hogy a zenészek státusa prekarizálódik (Scharff, 2017). A kulturális szférában végzett kutatások rávilágítottak arra, hogy a zene területén széles körben alkalmazott informális toborzási gyakorlatok hátrányosan érintik a nőket, illetve a szülőség és főleg az anyaság egyik magyarázó tényezője az egyenlőtlenségek tartós jellegének (Scharff, 2018). Mindezt pedig csak nehezíti a munka rugalmas jellege (Scharff, 2017).

A nők alulreprezentációját a kulturális iparágban gyakran a kreatív munka és az anyaság összeegyeztethetlenségével magyarázzák, ez a nézet számos esetben vezet oda, hogy alkalmazáskor úgy döntenek, hogy egy férfi zenész az alkalmasabb és racionálisabb választás (Scharff, 2018). Egy, a finn női zenészek körében végzett kutatás célja a nők tapasztalatainak a megosztása volt, az eredmények azt mutatják, hogy a nők továbbra is kisebbséget képeznek a férfiak által dominált finn klasszikus zenei iparban (Ramstedt, 2022).

Vitathatatlan a nők alulreprezentáltsága a klasszikus zenei szakmában, de ezen túl beszélhetünk egy horizontális és egy vertikális szegregációról is a zenészek körében. A zene területén a nők jelenléte hiányzik a tekintéllyel járó pozíciókban, ebből kifolyólag a nemek közötti bérkülönbségek is hangsúlyosan jelen vannak, és a hangszerválasztásról is elmondható, hogy nem által meghatározott (Scharff, 2017). A férfi művészek által dominált klasszikus zenei mezőben a női zenészeknek csak korlátozott számban van lehetőségük belépni, alultervezik karrierjüket, nem vágnak magasabb pozíció betöltésére. A nemi egyenlőtlenségek a zene területén tartósan jelen vannak, és reprodukálja őket a zenei ipar, ezekről nehéz beszélni, és nehéz javulást elérni az egyenlőség irányába (Scharff, 2017).

MÓDSZERTANI ASPEKTUSOK

A fentiekben vázolt kérdésekre egy antropológiai jellegű kvalitatív módszerrel végzett kutatás keretén belül szeretnék választ kapni. A kutatásom során arra kerestem a választ, hogy milyen hasonlóságok és különbségek vannak narratívák alapján az erdélyi női és férfi klasszikus zenei előadóművészek pályaképe között. Vizsgálatom elemzési egységét az egyén képezi. Az általam vizsgált populáció az erdélyi klasszikus zenei előadóművészek, ezen belül a kutatási célcsoportba az erdélyi filharmóniáknál és operáknál alkalmazott zenei előadóművészek tartoznak. Az adatgyűjtés módszere félig strukturált interjú, a zenésznarratívák feltárására ez bizonyult a legmegfelelőbb módszernek. Tizenöt interjút készítettem Erdély három nagyvárosában, online és offline módon, magyar és román nyelven, természetesen biztosítva a válaszadás névtelen és önkéntes jellegét.

Az interjúalanyok hólabda módszerrel történő kiválasztásakor az volt cél, hogy a kutatás vonatkozásában releváns szempontjaim szerint egyfajta tematikus reprezentativitást (ún. „convenience sampling”-et) érjek el. Így az interjúalanyaim között vannak férfiak és nők, idősebbek és fiatalabbak, pályakezdők és tapasztalattal rendelkezők, családosak és nem családosak, illetve hangszer szempontjából is változatosságra törekedtem. Az adatfelvétel 2023. március és április között zajlott, a beszélgetéseket rögzítettem az interjúalanyok engedélyével, melyeknek hossza fél óra és másfél óra között mozgott. Az interjúk elemzéséhez tematikus elemzési módszert alkalmaztam (Braun & Clarke, 2006). Induktív és részben deduktív stratégiát használtam:

bár voltak előzetes elképzeléseim, a fontos témákat az interjúalanyok „hozták be” történeteikkel. Természetesen számolok a kutatásom korlátaival is. Fontos kiemelni, hogy a zenei szakma lehetőségeit és veszélyeit csak annyira tudom megismerni és ismertetni, amennyire betekintést nyújtottak az interjúalanyok megkonstruált történetei, illetve annyira tudom feltárni a nemi értelemben vett hasonlóságokat és különbségeket is az erdélyi zenei előadóművészek körében, amennyire az interjúalanyok beszéltek ezekről a történetmesélések során.

A továbbiakban bemutatom a klasszikus zenei mezőt, megvizsgálom azt, hogyan is válik valaki hivatásos zenésszé, rávilágítok a szakma negatív oldalára, és ismertetem a narratívákban felfedezett nemi különbségeket.

FÉRFI ÉS NŐI KARRIERUTAK ERDÉLYI KLASSZIKUS ZENÉSZEK NARRATÍVÁIBAN

Az erdélyi klasszikus zenei szcéna legfontosabb elemeinek vázlata

Mint korábban jeleztem, a zenésznarratívák megragadása érdekében félig strukturált interjúkat készítettem Erdély három nagyvárosában online és offline módon, magyar és román nyelven. A mintám nem, életkor, tapasztalat, családi állapot és hangszer szerint is változatos, lehetőségem volt beszélni hegedűs, brácsás, csellista, nagybőgős, fagottos és fuvolás előadókkal. Életkor szempontjából az interjúalanyok 25 és 50 év közöttiek. Az intézmény típusát illetően pedig a zenészek három filharmóniához és egy operához tartoztak, illetve minden esetben az interjúalanyok alkalmazottak voltak. A kutatásban részt vevő zenészek jelentős többsége meghatározatlan időre volt alkalmazva, és kisebb része pedig meghatározott időre szóló munkaszerződéssel.

A filharmóniák és az operák közintézmények, intézménytől függően a megyei vagy a helyi önkormányzatok a fenntartók. Az állami szféra feltételezett stabilitása és esélyegyenlősége ellenére mégis számos bizonytalanságot és egyenlőtlenséget rejtenek. A klasszikus zenei szcénában a szereplők között verseny folyik a pozíciókért és az erőforrásokért, és sok esetben kiszolgáltatottak a menedzserek önkényesnek érzékelt viselkedésének és más állami intézmények érdekeinek. Fontos kiemelni, hogy a kutatás nem a zenei mező belső működésére fókuszál és a szereplőket nem a többi taggal való viszonyrendszerben vizsgálom. Arra voltam kíváncsi, hogy a zenészek hogyan értelmezik saját tapasztalataikat, és milyen szerepet játszanak ebben a nemi sajátosságok.

A kulturális intézmények alkalmazottainak a bére törvény által szabályozott, és bérács által meghatározott. Az intézményeken belül két kategóriát különböztetünk meg, vannak a vezető pozícióban levők, ide tartoznak a menedzserek, igazgatók és különböző más vezetők, illetve vannak a végrehajtó pozícióban levők, ide sorolhatóak a karmesterek, koncertmesterek, szólisták, szólamvezetők és a hangszeres előadóművészek is. Jelenleg érvényben levő szabályozás szerint a hangszeres előadóművészek fizetése és besorolása négy kategóriába történik, az előrelépés meg fokozati vizsga letételével lehetséges. A fokozati vizsga eljárását általában az intézmények belső szabályzata határozza meg. A koncertmesterek, karmesterek, szólisták és szólamvezetők besorolása is hasonló elvet követ, de a bér ezekben az esetekben jelentősebb, ezért is folyik éles verseny ezekért a pozíciókért. Az intézmények tevékenysége évadokra osztott, az évadnyitóra a legtöbb intézmény esetében októberben kerül sor, az évadzáróra pedig júniusban. Az évadokat évadszünetek választják el, amikor a zenekarok nem próbálnak és koncerteznek állandó jelleg-

gel, de gyakran szórakoztatják a zenét kedvelőket nyári, kültéri koncertekkel. Ezek szinte kötelező tevékenységnek számítanak a zenészek számára. A filharmóniák esetében a koncertek csütörtökön vagy pénteken zajlanak, intézménytől függően, az operák esetében pedig gyakori a hétvégi előadás. A koncertekre való felkészülés mindkét intézménytípus esetében közös próbát és egyéni gyakorlást feltételez, a próbákra általában hétköznapokon délelőtt kerül sor, az operák esetében délután is előfordulhatnak kötelező próbák, programtól függően. Az évadon belüli kötelező koncerteken és a nyári koncerteken kívül az intézményeket felkérhetik hazai és külföldi turnékra is. Tény, hogy az erdélyi filharmóniáknál és az operáknál alkalmazott klasszikus zenei előadóművészek körében a nők alulreprezentáltak, átlagosan a zenészek harmincöt százalékát teszik ki, illetve szolamvezetői és koncertmesteri pozícióban is szinte csak férfiak vannak.

Hogyan lesz valakiből zenész?

Mi is kell ahhoz, hogy valaki hivatásos zenész legyen. Az alábbiakban szót ejtek a zenészek szakmai motivációjáról, a család meghatározó szerepéről, a hangszerválasztásról, az oktatási intézményekről és az átlépésről a munkaerőpiacra, illetve arról, hogy milyen tökefajta van szükség ahhoz, hogy valaki sikeres zenész legyen. Az interjú tapasztalatok azt mutatják, hogy a zenészek körében változó az, hogy mikor és hogyan történt az első kapcsolat a zene világával. Gyakori tapasztalat az, hogy a zenei pályát már kisiskolás- vagy akár óvodáskorban elkezdtek, de az a tapasztalat is jelentős számban előfordul, hogy csak később, a líceum évei alatt kerültek kapcsolatba a művészetekkel.

Kérdés nem fér hozzá, hogy a családnak meghatározó szerepe van. A történetekből kiderült, hogy számos esetben a szülők hatására tettek lépéseket a művészetek fele, még akkor is, hogyha nem volt zenész a családban. A szülők művészeti iskolába írták gyerekeiket, látogatták a filharmóniák és operák előadásait. Olyan esetben, amikor a szülők is a zene területén tevékenykedtek, zenészként, zene- vagy hangszertanárként, a gyerekeknek szinte kitaposott út vezetett a zenész pálya fele (családból hozott kulturális töke), és nem feltétlen volt választási lehetőségük.

„Nekem adott volt az egész, mert zenész családba születtem. Anyám hegedűtanárnő, most is tanárnő, és apám alkalmazott hegedűművész volt a filharmóniánál. Nekem lényegében adott volt az egész, úgy születtem zenész családba. A tehetséget előörököltem két szülőmtől, és akkor így választásom sem volt tulajdonképpen, hogy más legyek.” (férfi, nagybögő)

A zenészek már fiatal korban rendelkeztek zenei ismeretekkel, korán kapcsolatba kerültek a zene világával, és számos esetben a szakmai pálya már igen fiatal korban elkezdődött, illetve a zenészek szakmai motivációjának is eltérő, külső és belső forrása van. Hangszerválasztás szempontjából eltérő történetekről számoltak be az interjúalanyok. A hangszerválasztásnak vannak szubjektív és objektív, belső és külső tényezői is, illetve azt is elmondhatjuk, hogy itt is nagy a szülők hatása. Volt, aki tudatosan választott hangszert, azzal a céllal, hogy később lehetsége legyen érvényesülni és elhelyezkedni egy zenekarban, de az is előfordult, hogy valakinek a választását csupán a véletlen alakította (épp nem volt más tanár), vagy egy hangszertanár javaslatára választott hangszert.

A zenész családból származók esetében gyakori tapasztalat, hogy a fiatal zenészek a szülők nyomdokaikba lépve, ugyanazt a hangszeret választják, és az is előfordul, hogy a szülő válik a fiatal zenész hangszeratanárává is, ami pozitív és negatív irányban is alakíthatja a zenészek tapasztalatát. Egyrészt magas szinten tudják elsajátítani tudásukat, másrészt elrettentő példa is lehet a fiatal zenész számára. Az egyetemi évek a zenészek számára is nagy jelentőséggel bírnak a szakmai tudás elmélyítése, új készségek elsajátítása és a kapcsolatépítés, a kulturális és a kapcsolati tőke növelése szempontjából. A zeneakadémián való továbbtanulás lehetősége azonban a zeneiskola befejezése után számos esetben korlátozott a zenészek számára. A távolság főleg az idősebb generáció útjába állt, akik arról meséltek, hogy nem volt lehetőségük külföldön vagy a fővárosban folytatni tanulmányaikat, anyagi korlátokba ütköztek, ezért szakmai útjukat is ahhoz kellett igazítaniuk. A fiatalabb generáció számára a távolság nem jelentett problémát, szülővárosukat maguk mögött hagyva, tanulmányaikat más-más városban volt lehetőségük folytatni. A megfelelő kapcsolati háló megléte azonban minden esetben előnyt jelentett a zenészek számára, és eredményezhetett sikeres felvételt is a zeneakadémiára. Az egyetem kiválasztásában tehát a kapcsolati tőkének és a gazdasági tőkének egyaránt jelentős szerepe volt.

A fiatal zenészek mindig nagy érdeklődéssel fordultak Kolozsvár felé, ahol a legnagyobb lehetőséget látták a szakmai fejlődés szempontjából. Minden narratívában említésre kerül Kolozsvár, van, akinek központi helyet foglal el a történetében, más meg inkább elvonatkoztat tőle, de kétségtelen, hogy meghatározza a zenészek tapasztalatát. A kolozsvári zeneakadémiára való felvételi vizsgán azonban mindig is nagy volt a verseny, és nem mindenki nyert felvételt, illetve az államilag támogatott helyek is limitáltak, és a tandíj is jelentős. Azt láthatjuk, hogy verseny folyik már az egyetemre való felvételi esetében is. Ez csak azt mutatja, hogy a zenész szakma zárt szféra, a helyek száma limitált, nem mindenki kerül be, és már csak a belépésért is komoly verseny folyik. A versenyben a megfelelő kapcsolati háló, a társadalmi és a gazdasági tőke jelentős előnyt jelent, ezeknek hiánya természetesen hátrány, illetve az is kimutatható a narratívákból, hogy a származás is olyan tényező, amely befolyásolja a zenészek esélyeit és lehetőségeit:

„Elég nagy volt a konkurencia a fuvolán. Kezdetben Kolozsvár felé orientálódtam, hogy oda menjek egyetemre, de eléggé objektív okokból Nagyváradra kerültem. Nagy volt a verseny, sok fuvolista volt Kolozsváron. Minden lehetőség megvolt arra, hogy ne kerüljek be tandíjmentes helyre.” (nő, fuvola, saját fordítás)

Az állami filharmóniák és operák toborzási, kiválasztási és alkalmazási folyamata szigorúan szabályozott, vannak általános és speciális feltételek, illetve a jelentkezők eleget kell tegernek a követelményeknek végzettség és munkatapasztalat szempontjából. A jelentkezőket objektív kritériumok alapján értékeli, és egy bizottság dönt arról, hogy ki a legalkalmasabb a meghirdetett pozíció betöltéséhez. A megkérdezett zenészek percepciói azonban azt mutatják, hogy a folyamat nem ennyire meritokratikus és átlátható, és nagy szubjektivitásnak enged teret, ami csökkenti az esélyegyenlőséget. A zenészek tapasztalata szerint a klasszikus zene területén való elhelyezkedés szempontjából az egyik legfontosabb tényező a megfelelő kapcsolati háló kiépítése, ennek létrehozására pedig főleg az iskola és az egyetem ad teret. Ez összhangban van a szakiro-

dalommal, amely szerint elterjedt a zene területén az informális toborzás gyakorlata, melynek lényege, hogy a sikerhez és a munkaszerzéshez nélkülözhetetlen a megfelelő kapcsolati háló kiépítése (Scharff, 2017).

A zenészek ismerősökön és kapcsolatokon keresztül jutnak munkalehetőségekhez. Az interjúalanyok arról számoltak be, hogy már az egyetemi évek alatt orientálódtak bizonyos kulturális intézmények felé, próbáltak kapcsolatokat kialakítani az intézmények vezetőségével és a szólamvezetőkkel, akiknek jelentős szerepe van abban, hogy ki kerül be a zenekarba.

Az eddigieket összegezve, elmondhatjuk, hogy számos út vezet a zenész lét felé, a legtöbb zenész már fiatalkorban elkezd érdeklődni a művészetek iránt, a szakmai motivációnak és a hangszerválasztásnak külső és belső alakító tényezői vannak, a családnak pedig jelentős szerepe van. Az egyetemi évek nagymértékben alakítják a zenészek szakmai útját, lehetőségeket teremtenek és kapcsolatépítésnek adnak teret, amelyek segítik a szakmában való elhelyezkedést. A zenész szakma azonban jelentős gazdasági és társadalmi tőkét feltételez, és szoros verseny folyik a zenészek között az érvényre jutásért.

A szakma „sötét oldala”

A továbbiakban reflektálok mindazokra a tapasztalatokra és reflexiókra, amelyek a szakma gyakorlásával kapcsolatosak: a nehézségekre, a bizonytalanságra, amivel a zenészek szembe kell nézzenek, a megpróbáltatásokra, amit a munka és a magánélet összeegyeztetése jelent számukra, a rugalmas munkavégzésre, amit a zenész szakma követel, és az áldozatokra, amiket a zenészek hoznak hivatásuk érdekében.

Egy zenekarba való bekerülés nehéz és megpróbáltatásokkal teli folyamat, nem a meritokrácia elvei érvényesülnek, és a versenyvizsgákon a meghirdetett pozíciókért a zenészek nem egyenlő eséllyel indulnak. A helyzet súlyosságát az csak fokozza, hogy a zenekarokba nagyon ritkán kerülnek be új zenészek, általában nagy a konkurencia, és több jelentkező van egy pozícióra. A zenészek számára nagy előnyt jelent, ha tapasztalattal rendelkeznek, és megfelelő kapcsolatokkal.

Azonban a sikeres felvételi egy zenekarban sem garantálja a biztonságot a zenészek számára. Elterjedt gyakorlat az, hogy a zenészeket meghatározott időre szóló szerződéssel alkalmazzák, és a meghatározatlan időre szóló szerződés elnyerése érdekében évente három alkalommal kell vizsgázzanak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy e tekintetből eltérés van a narratívákban a fiatalabb és az idősebb zenészek között. Az idősebb generáció ugyanis nem tapasztalta meg a meghatározott időre szóló szerződés bizonytalanságát és az ennek folyamán kialakuló kiszolgáltatottságot. Ezzel szemben a zenészek fiatalabb generációja szinte egyhangúan arról számolt be, hogy meghatározott időre szóló munkaszerződéssel alkalmazzák a sikeres versenyvizsga után, és csupán később, minimum három év után volt lehetőségük végleges pozíciót nyerni az intézményben.

Az egy-egy évadra szóló szerződést a zenészek elmondása szerint az intézmény vezetősége egyfajta próbaidőnek tekinti, azzal a céllal, hogy ellenőrizze a zenészek alkalmasságát és elhivatottságát. Meglehető módon a zenészek nem érzékelik ezt a kiszolgáltatottságot egy kellemetlenségnél többnek, sőt, lehetőségnek tekintik a személyes fejlődés és a lehető legjobb teljesítmény elérése érdekében.

„Az a tény, hogy végül is három alkalommal vizsgáztam, azt mondhatom, hogy kicsit kellemetlen volt, de ugyanakkor lehetőséget teremtett arra, hogy tökéletesítsem magam, abban az értelemben, hogy a következő vizsgán még többet nyújtsak, és nemcsak a vizsgán, hanem az egész évadban.” (nő, fuvola, saját fordítás)

Ez a rugalmasság a zenészek részéről a kiszolgáltatottságuk interiorizációjának tekinthető. A zenészek nem feltétlenül bizonytalanságnak fogják fel, nem reflektálnak erre, inkább csak örülnek, hogy lehetőségük van a szakmában dolgozni. Ezen tapasztalatok bizonyítják a zenész szakma prekár jellegét (Bennett & Hennekam, 2018; Kavanagh, 2018; Scharff, 2017; Standing, 2012). A zenész szakma rugalmas munkát feltételez, ami lehetőség is, de hátrányokat is jelent. Gyakran a zenészek rendelkeznek a munkaidejükkel, ez lehet lehetőség is, amely által összehangolható a munka és a szabadidő, de lehet nehezítő tényező is, és érintheti a magánéletet. Beszámolók szerint nem minden esetben egyszerű összehangolni az otthoni egyéni gyakorlást és a családi életet. Szakirodalom szerint is a rugalmas munkavégzés lehetőség, de a valóság azt mutatja, hogy negatív hatása lehet a szakmára (Chung, 2020).

A hivatalos nemzeti szabadnapok a zenészek számára általában munkanapokat jelentenek, ekkor is, akárcsak általában, állandó rendelkezésre állást várnak el az intézmények a tőlük:

„Rugalmasabb a program, vagyis atipikusabb. Amikor mindenki pihen vagy ünnep van, akkor készen kell legyünk, az embereknek örömet kell szerezni, bármilyen esemény is legyen, így amikor a leginkább pihenni szeretnél, nincs rá lehetőség, mivel akkor van a legnagyobb kereslet. Nagyon sok időt kell befektetni.” (nő, fagott, saját fordítás)

Tagadhatatlan, hogy sok zenész számára a szakma központi helyet foglal el az életben, és inkább a szakmájuk által határozzák meg önmagukat. A magánéletbe csak közvetett módon és minimálisan engedtek betekintést a beszélgetések során, ami arra utalhat, hogy tudatosan szétválasztják a magánéletet és a munkát, mint témakört, és a beszélgetéseket is inkább szakmainak tekintették, a szakmai életet érintő témákról beszélve inkább. Ugyanakkor nem kérdéses az sem, hogy számos olyan eset van, amikor a munka és a magánélet a zenészek számára egybefolyik (Scharff, 2017).

A szakma sajátossága, hogy sok munkát, odaadást és gyakorlást feltételez, áldozatokkal jár gyerekkortól kezdve, időt és energiát vesz igénybe, mindezt alátámasztja a szakirodalom is (Miller, 2016). Az interjúalanyok arról számoltak be történeteikben, hogy gyerekkorukat áldozták fel a szakma érdekében, ugyanis a hangszeren való tanulás rengeteg lemondással jár, főleg fiatal korban. Az elhangzott tapasztalatok szerint minden nehézség ellenére is az áldozat megérte, és a legnagyobb elégtételt az jelenti számukra, hogy azt a szakmát végezhetik, amit szeretnek.

„Folyamatos komoly hozzáállást, gyakorlást, elhivatottságot, felelősséget igényel.” (nő, fuvola, saját fordítás)

Számos narratívában megjelent az, hogy a zenekarra úgy tekintenek, mint egy második családra, ahol a munka és a magánélet közötti határok elmosódnak. A kollegialitáson túl szorosabbnak jellemzik a munkatársaikkal való kapcsolatukat, egyfajta szolidaritás alakul ki a zenészek között, támogatják egymást minden nehézség ellenére.

„Tehát mi egy család vagyunk, nagyon összetartóak vagyunk, barátok.”
(nő, hegedű, saját fordítás)

A szolidaritás kialakulását az is magyarázza, hogy a zenészek státusza veszélyeztetve van, erre az interjúalanyok is reflektálnak. A klasszikus zenének, de úgy általában a kultúrának már nincs olyan nagy jelentőség és érték tulajdonítva, amely csak fokozza a bizonytalanságerzetet a zenészekben. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy erős hivatástudat él a zenészekben. A hivatás és a hivatástudat, a kötelesség érzete kivétel nélkül minden narratívában megjelent mint központi elem.

Összefoglalva, elmondhatjuk, hogy az oktatási intézmények és a munkaerőpiac közötti átmenet nem egyszerű folyamat a zenészek számára, a zenekarokban való elhelyezkedés számos esetben akadályokba ütközik, a karrierfejlődés nem minden esetben lehetséges, és az előadók a menedzserek és más intézmények kvázi kiszolgáltatottjai. A zenész pálya tele van bizonytalansággal és megpróbáltatásokkal, a siker érdekében a zenészek elképzelhetetlen áldozatokat hoznak, sok időt és energiát fektetnek munkájukba, pontosan ezért a munka és a magánélet között a határ könnyen elmosódhat. Minden nehézség ellenére a zenészek elhivatottak, és szolidaritás alakul ki közöttük.

Nemi különbségek

Az eddigiek alapján láthattuk, hogy nem is olyan nyitott a klasszikus zenei ipar, és megannyi akadályt és bizonytalanságot rejt a zenészek számára, nehéz bekerülni a mezőbe és érvényesülni, de fel kell tenni a kérdést: mindezek közepette vannak-e, és hogyha igen, akkor hogy néznek ki a nemi különbségek a narratívákban.

A zenészekkel folytatott beszélgetések alapján már a szakmai motiváció és hangszerválasztás szempontjából is eltéréseket fedezhetünk fel nők és a férfiak között. Amint azt láttuk, a családnak és a hangszertanároknak meghatározó szerepük van a zenészek életében, és alakító tényezői a szakmai pályának. Úgy találtam azonban, hogy a női zenészek esetében a család és a tanárok szerepe fokozottabb. Számos esetben karrierjüket úgy alakítják, hogy az megfeleljen az elvárásoknak:

„Nagyapa hegedűművész volt, édesapám pedig orvos, de zenész szeretett volna lenni, csak nem engedték meg neki. Ezért zenész gyerekeket szeretett volna, és egyéves koromban a hegedűt a kezembe adta, és kétévesen már tudtam játszani. Logikus volt, hogy folytatom a zenét. A zeneiskolát Kolozsváron végeztem, majd szerettem volna orvosira menni, de a hegedűtanárom nem engedte semmiféleképpen, beszélt a szüleimmal, és édesapám is ellenezte.” (nő, hegedű, saját fordítás)

A zenészek között létezik egy horizontális szegregáció, vannak nők által dominált hangszeresek, és olyanok is, ahol nincsenek is jelen, vagyis a hangszerválasztás is nem által meghatározott (Fodor & Glass, 2018; Scharff, 2017). Az interjúalanyok elmondása szerint a nők, főleg az utóbbi időben, kezdtek megjelenni nagyobb számban a zenekarokban, de arányuk továbbra sem egyenlő a férfiakkal. Főleg a vonós szekcióban nagyobb arányú a jelenlétük, olyan hangszereseken játszanak, mint a hegedű, brácsa és cselló, de továbbra is kevés például a női nagybőgős. Ugyanakkor fúvós hangszereket továbbra is kevés nő választ. Ezek közül is a fafúvós hangszereket, mint a fuvola, oboa és fagott preferálják inkább a női zenészek, de a rézfúvós hangszereket, mint a trombita, harsona, tuba és kürt szinte teljes mértékben a férfiak dominálják.

Fontos kiemelni azt is, hogy filharmóniáknál és operáknál a nők aránya alacsony olyan magasabb és vezetői beosztásokban, mint a szólamvezető, koncertmester vagy szólista. Ezekért a pozíciókért jelentős verseny folyik, ami még a férfiaknak is komoly megpróbáltatást jelent, a nők kis számban jönnek ki nyertesek ezekből a versenyhelyzetekből. A tapasztalat azt mutatja, hogy férfi társaikhoz képest a nők kevésbé ambíciózusak ebből a szempontból, nem rendelkeznek olyan aspirációkkal, hogy vezető pozíciót töltsenek be, sőt számos esetben hangsúlyosan elhatárolódnak az ilyen pluszfelelősséggel járó helyzetektől. Mindez összhangban van a vertikális szegregációról szóló szakirodalommal a zene területén, amely szerint nők nem töltenek be magas presztízzsel járó pozíciókat, és azzal is, hogy a női zenészek alultervezik karrierjüket, vagyis úgy gondolják, hogy nem alkalmasak az előlépésre és a vezetésre (Fodor & Glass, 2018; Scharff, 2017; 2018).

A nők alulreprezentáltsága a tekintéllyel járó pozíciókban bérkülönbségeket is eredményez a zenészek között, ugyanis a szólamvezetők, szólisták és koncertmesterek a többi hangszeres előadóművészhez képest jelentősebb fizetéssel rendelkeznek. A bérkülönbségekhez hozzájárul az is, hogy a nők gondoskodási és háztartási feladataik és főállásuk mellett nem tudnak más jövedelemszerző munkát végezni, míg a férfi zenészek korlátozottan, de meséltek turnés tapasztalatokról, kiszállásokról és akár másodállásról is, a női zenészek nem számoltak be más, jövedelemszerző munkáról.

A női zenészek tapasztalata határozottan eltér a férfi zenészekétől abból a szempontból, ami a gyereknevelési szabadság kérdéskörét illeti, ugyanis továbbra is a nőkre jellemző az, hogy megszakítják karrierjüket, és a gyereknevelés időszaka alatt távol maradnak a munkaerőpiactól. Az interjúalanyok számos esetben hangsúlyozták, hogy a szakma elhivatottságot, rengeteg gyakorlást, áldozatokat követel, időt és energiát feltételez. Jogosan kérdezhetjük azt, hogy a zenészek esélyeire és a lehetőségeire milyen hatást gyakorol, ha huzamosabb ideig hiányoznak a zenekar életéből. Úgy gondolom, hogy a gyerekvállalás és a gyereknevelési szabadság az egyik olyan tényező, ami továbbra is magyarázza a nők alulreprezentáltságát az erdélyi zenei intézmények alkalmazottjai között.

A zenészek a gyereknevelési szabadság kapcsán különböző helyzetekről számoltak be. Volt olyan szerencsésnek vélhető eset is, amikor az anyának lehetősége volt két évet is távol maradni a zenekar életéből, de olyan esetekről is beszámoltak az alanyok, hogy csupán egy évadot vagy akár még kevesebb időt voltak távol az intézmény életéből. A téma kapcsán kettős érzéseket fedeztem fel az anyákban. Nem szívesen maradnak távol a zenétől és a zenekartól, ez csak azt támasztja alá, hogy a nőkben is nagyon erős a hivatástudat, és elhivatottak szakmájuk iránt, de ugyanakkor büntudatot is éreznek, amiért nem tudnak több időt szakítani a gyerekükre:

„Tizenegy hónapot voltam [gyereknevelési szabadságon], de én siettem, hogy visszatérjek az operába. Senki nem készített fel, hogy majd többet akarok [szabadságon] maradni. A szívem összetört, mikor vissza kellett menjek [dolgozni]. Miután már [korábban] azt mondtam, hogy csak egy évet maradok [gyereknevelési szabadságon], nem tudtam már változtatni, hiába próbáltam. Elvittem bölcsődébe, és visszajöttem [az operába].” (nő, hegedű, saját fordítás)

Zenészként érvényesülni nem egyszerű, de a férfiak által dominált klasszikus zenei mezőben a nők számára a boldogulás még nehezebb. Elvárásoknak kell megfelelniük, az idealizált művész képe aktívan jelen van a köztudatban, és ennek a nők nem felelnek meg, továbbá mindezek közepette a különböző nemi sztereotípiákat is le kell vetkőzni. A nők tapasztalata azt mutatja, keményen kell dolgozzanak azért, hogy valóban a teljesítményük alapján és ne a külsejük szerint ítéljék meg őket a szakmabeliek.

A társadalom és a zenei ipar által felállított elvárásokon túl a nők saját nemüknek is szigorú elvárásokat állítanak. Egy interjúalany szubjektív megítélése szerint a női zenészek még nagyobb felelősséggel rendelkeznek a férfi zenészekhez képest, ugyanis természetükből adódóan a nők érzékenyebbek, ezért több érzelmet tudnak a zene által átadni, és ez nagy lehetőség, de ugyanakkor nagy felelősség is. Mindez arra utal, hogy a nőkben továbbra is élnek a tradicionális nemi szerepek és elvárások (Ramstedt, 2022).

Elmondhatjuk, hogy számos aspektusból különbségeket fedezhetünk fel a férfi és női narratívákban akkor is, ha a zenészek saját helyzetüket és a zenész szakmát nemsemlegesnek látják. A női zenészek tapasztalata eltérő a szakmai motivációt, a hangszerválasztást illetően. Arányuk továbbra is alacsonyabb a zenekarokban, vezető pozíciót alig töltenek be, és az anyaság olyan tényező, amely jelentősen meghatározza és alakítja a nők szakmai pályáját. Elhivatottságuk és elkötelezettségük a szakma iránt azonban nem kérdőjelezhető meg.

KÖVETKEZTETÉSEK

A kutatásom kérdésfelvetésének létjogosultságát a munkaerőpiaci nemi egyenlőtlenségek tartós jellege adja, a zenei világ felvállaltan univerzális és nyitott jellege, a művészek útjába állított akadályok, a zenei ipar bizonytalansága, valamint az, hogy mindezek ellenére sem készült romániai vagy erdélyi viszonylatban olyan kutatás, amely ezekkel a kérdésekkel foglalkozna, főleg nem kvalitatív módszerekkel. Írásomban arra kerestem a választ, hogy a klasszikus zenével foglalkozó férfiak és nők miként konstruálják meg szakmai életútjuk történetét, a szakma lehetőségeiről és nehézségeiről miként számolnak be, és mindebben hogyan jelennek meg a nemileg meghatározott társadalmi pozíciók és tapasztalatok. A 2023 tavaszán erdélyi, állami filharmóniáknál és operáknál alkalmazott klasszikus zenei előadóművészek körében végzett, minőségi módszertant alkalmazó kutatásom során kíséreltem megválaszolni a felvetett kérdést, melynek során félig strukturált interjúkat készítettem a zenésztapasztalatok megismerése érdekében.

Az összegyűjtött narratívákban nem volt kimutatható a női zenészekben bármiféle tudatosság, tapasztalat az esetleges nemi hátrányokkal kapcsolatban, nem vagy alig érzékelték ilyesmit, szakmai tapasztalataikat nem így, ezekkel a fogalmakkal értelmezték. Mind a férfi, mind a női zenészek inkább érdemalapúnak és nemsemlegesnek látják a zenész szakmát, kevésbé érzékelve, másodlagossá téve a nemi különbségeket, amelyek viszont minden bizonnyal megvannak, hiszen számos pályaképben kimutatható különbségek vannak. Ebben minden bizonnyal szerepet játszik az a tény is, hogy a megkérdezett zenészek központi, meghatározó élménye a szakmai státusuk bizonytalanná, kiszámíthatatlanná válása, az általános és gyakori forrásmegvonások, a menedzsernek való kiszolgáltatottság és a státusuk prekarizálódása. Ez a közös tapasztalat sokkal inkább összeköti a zenészeket, mint amennyire az esetleges nemi egyenlőtlenségek elválasztják őket, és szolidaritás alakul ki közöttük.

Az elemzésem legfőbb következtetése tehát az, hogy a nőket és a férfiakat egyaránt érintik a zenei ipar megpróbáltatásai, bizonytalanságai és akadályai, a hivatás prekarizálódása, ezekre reflektálnak, ez a meghatározó tapasztalat, és ezek mellett a nemi különbségek háttérbe szorulnak. A nemi értelemben vett különbségek felderítése volt a célom, de a kutatás rávilágított a zenész szakma árnyoldalára is, mely, mint kiderült, nemtől függetlenül mindent zenészt érint, és jobban is foglalkoztatja az érintetteket a nemi különbségeknél vagy esetleges hátrányoknál.

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

- Bennett, D., & Hennekam, S. (2018). Lifespan Perspective Theory and (Classical) Musicians' Careers. In C. Dromey & J. Haferkorn (szerk.), *The classical music industry* (112–125. o.). Routledge.
- Bourdieu, P. (2000). A mezők logikája. In G. Felkai, D. Némedi, & P. Somlai (szerk.), *Szociológiai irányzatok a XX. században* (418–430. o.). Új Mandátum.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Bull, A. (2018). Class, Gender, and the “Imagined Futures” of Young Classical Musicians. In C. Dromey & J. Haferkorn (szerk.), *The classical music industry* (79–95. o.). Routledge.
- Chung, H. (2020). Gender, Flexibility Stigma and the Perceived Negative Consequences of Flexible Working in the UK. *Social Indicators Research*, 151(2), 521–545. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-2036-7>
- Czeglédi, P., & Bekker, Z. (2006). Közgazdászok, elméletek és történetek a huszadik századból. *Külgazdaság*, 50(3), 67–74.
- Fodor, É., & Glass, C. (2018). Labor Market Context, Economic Development, and Family Policy Arrangements: Explaining the Gender Gap in Employment in Central and Eastern Europe. *Social Forces*, 96(3), 1275–1302. <https://doi.org/10.1093/sf/sox080>
- Friedman, S. (2015). Still a “Stalled Revolution”? Work/Family Experiences, Hegemonic Masculinity, and Moving Toward Gender Equality. *Sociology Compass*, 9(2), 140–155. <https://doi.org/10.1111/soc4.12238>

- Geambaşu, R. (2014). Részidős: Félmunkás? A női részmunkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 12(1), 73–11. <https://doi.org/https://doi.org/10.17177/77171.143>
- Geambaşu, R., Gergely, O., Nagy, B., & Somogyi, N. (2022). Alapvető anyaság: Az anyai szerep felértékelődése középosztálybeli magyar nők körében az első Covid19-lezárások idején. *Socio.Hu*, 12(4), 4–29. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.4.4>
- Glass, C., & Fodor, E. (2017). Managing Motherhood: Job Context and Employer Bias. *Work and Occupations*, 45(2), Article 2. <https://doi.org/10.1177/0730888417733521>
- Hakim, C. (2015). Preference Theory. In G. Ritzer (szerk.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosp138>
- Havas, Á. K. (2018). *Szegény rokonok: A magyar jazzszcéna szerkezete és rétegződése*. [Doktori disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem] Corvinus Disszertációk. <https://phd.lib.uni-corvinus.hu/1012/>
- Juhász, I., & Matiscsákné, L. M. (2013). *Emberi erőforrás-gazdálkodás*. Eszterházy Károly Főiskola.
- Kavanagh, B. (2018). Reimagining Classical Music Performing Organisations for the Digital Age. In C. Dromey & J. Haferkorn (szerk.), *The classical music industry* (126–138. o.). Routledge.
- Miller, D. L. (2016). Gender and the Artist Archetype: Understanding Gender Inequality in Artistic Careers: Gender and the Artist Archetype. *Sociology Compass*, 10(2), 119–131. <https://doi.org/10.1111/soc4.12350>
- Ramstedt, A. (2022). “A Man Is Practically the General Norm” – A Case Study of Gender Inequality and Whiteness in the Classical Music Scene in Finland. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 1–17. <https://doi.org/10.1080/08038740.2022.2088611>
- Scarborough, W. J., & Risman, B. J. (2018). Gender Inequality. In A. J. Treviño (szerk.), *The Cambridge Handbook of Social Problems* (1st ed., 339–362. o.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108656184.020>
- Scharff, C. (2017). *Gender, Subjectivity, and Cultural Work: The Classical Music Profession* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315673080>
- Scharff, C. (2018). Inequalities in the Classical Music Industry: The Role of Subjectivity in Constructions of the ‘Ideal’ Classical Musician. In C. Dromey & J. Haferkorn (szerk.), *The classical music industry* (96–111. o.). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Standing, G. (2012). Prekariátus: Lakosokból állampolgárok? *Fordulat*, 19, 28–51.
- Wienclaw, R. A. (2011). Feminist Theories of Gender Inequality. In The Editors of Salem Press (szerk.), *Sociology reference guide. Gender roles & equality* (95–102. o.). Salem Press, a division of EBSCO Information Services.

Gordán Dalma¹

MI és mi – avagy a mesterséges intelligencia ábrázolása sci-fi-filmekben

Kivonat

Napjaink egyik meghatározó és egyben megosztó kérdése a mesterséges intelligencia. Jelen írás arra vállalkozik, hogy tizenhárom tudományos-fantasztikus fim tematikája és cselekménye mentén feltárja a mesterséges intelligencia ábrázolt formái és az ember közötti kapcsolatok képi és tartalmi reprezentációit. Hagyományos kvalitatív szövegelemzés alapján a tanulmány hasznos adalék lehet a problémakörhöz kapcsolt szubjektív percepciók megértéséhez, hiszen a filmek – mint átütő erejű populáris kulturális termékek – narratívái és felvetései nagyban meghatározzák a társadalmi véleményklímát, a tömegközönségek hangulatát, illetve a preferált megoldási kísérleteket is. A leírás a filmek keletkezésének tágabb kontextusát is vázolja, de fókuszában az ember és az MI kapcsolata és ezek szimbolikus elemei állnak.

Kulcsszavak: MI, média, filmek, sci-fi, társadalmi problémák, interakció, jövőkép

Abstract: AI and us – the Representation of Artificial Intelligence in Science Fiction Movies

AI is one of the defining and divisive issues of our present time. This paper aims to explore, through the plot and premise of thirteen science fiction films, the visual and content representations of the relationships between various forms of artificial intelligence and humans. Based on a qualitative text analysis, the study can be a useful contribution to understanding the subjective perceptions associated with this issue, since the narratives and assumptions of films, as pervasive popular cultural products, have a major impact on the climate of social opinion, the mood of the mass audiences and the preferred solutions. The description also outlines the broader context in which the films were made, focusing on the relationship between man and AI and its symbolic elements.

Keywords: AI, media, sci-fi, social problems, interaction, visions on future

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Gordán Dalma (2023). MI és mi – avagy a mesterséges intelligencia ábrázolása sci-fi-filmekben. *Erdélyi Társadalom*, 21(1), 79–104. <https://doi.org/10.17177/77171.283>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

¹ Szociálpedagógus, Emmaus, Szatmárnémeti. Email: dalma.gordan@emmauss.ro

BEVEZETÉS

Napjaink sztárja az MI, avagy a mesterséges intelligencia. A ChatGPT és társainak berobbanása a mindennapi életünkbe elkerülhetetlenné tette a kérdést: milyen szerepet szánunk az MI-nek az életünkben? Kívánjuk-e ellenőrizni, s ha igen hogyan, s főleg kinek? Végső soron: milyen viszonyt szeretnénk kialakítani az emberiség és az MI között? A kérdések csak első látásra újszerűek. A tudósok és az éberebb civilek mellett a populáris kultúrát is rég foglalkoztatják ezek a problémák, hiszen a sci-fi-irodalomnak ez egy klasszikus és dédelgetett témája. Így az sem véletlen, hogy Yuval Noah Harari (2018) szerint a huszonegyedik század egyik legjelentősebb műfaja a science fiction. Ez a műfaj egyre népszerűbb, s bár esetek többségében a jövőben játszódik, de mégis a jelenről szól – legfőképpen arról beszél, amitől pillanatnyilag leginkább tartunk: a jövőről, benne az embereknek szánt szerepekről. Ezek a filmek olyan égető kérdéseket is tematizálnak, amelyekre előbb-utóbb etikai és jogi válaszokat kell találni.

Jelen tanulmányban vizuális és szövegelemző módszerek alapján arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, hogyan jelenik meg a mesterséges intelligencia a sci-fi-filmekben, figyelmet szentelve a filmeket meghatározó eseményekre és társadalmi kontextusokra is. Fontos szempont, hogy milyen problémákat érintenek, s miképpen alakul az ember-gép kapcsolat, az, hogy a társadalmi hierarchiában hol helyezkednek el a robotok/MI; végső soron kinek a kezében van az irányítás. Ezekre a kérdésekre tizenhárom film elemzésével adok tartalmi keretet (a filmek közül az első 1927-ben jelent meg, míg a legújabb 2019-ben).

Szakirodalmi és módszertani aspektusok – társadalmi változás és az MI-forgatókönyvek

Alvin Toffler (1980) szociológus és jövőkutató leghíresebb könyve *A harmadik hullám*. Írásában három korszakot különít el. Bennünket a harmadik hullám érdekel: ez a számítógép megjelenésével vette kezdetét, amivel a füstös gazdaság háttérbe szorult, a hangsúly a tudásintenzív ágazatokra tevődött. Így jött létre bitek és bájtok formájában a szuperszimbolikus gazdaság (lásd Péter, 2006: 83–85). A technológiák térnyerésével a gazdaság, a társadalmi kapcsolatok és gyakorlatok is változtak, amik kiemelték az individuum fontosságát. Noha Toffler nem foglalkozik egyértelműen a mesterséges intelligenciával, de szociológusként rámutat az adat, az információ és a technológia kapitális szerepére, a nagy adatokat feldolgozni képes újításokra.

Raymond Kurzweil (2005) kiemelt fogalma az evolúció, két jellegzetességet említ. Az MI és az evolúció lassan szétválaszthatatlan fogalmakká válnak. Egyrészt szerinte evolúciós rendeztebb minták jönnek létre, másrészt mindez indirekt módon működik. Vagyis minden korszak az öt megelőző idők információfeldolgozó módszereit használja fel, és hozza létre a következőt. Kiemeli, hogy DNS-nek kulcsfontosságú szerepe lesz, elvezet majd a szingularitáshoz: emberi technológia és az emberi intelligencia egybeolvadásához. Pozitív hozadék lesz, hogy korábbi problémák megoldást találnak, az emberi kreativitás megerősödik – ez lesz a világegyetem ébredése. Minden esetre már tény: a dolgok internetje máris huszonöt milliárd eszközt kapcsol össze, s 2025-re ez a szám elérheti a hetvenöt milliárdot. Eközben az életünk egyre mélyebben átítatott az MI-vel: az algoritmus ajánlja a közlekedési útvonalakat, filmeket, zenét, boltokat és termékeket, vele fordítunk, illetve választjuk ki a nyaralási célpontokat. Rosszabb esetben az MI

zár be a véleménybuborékunkba, vezet félre az álhírekkel és nem létező fotókkal, videókkal. Mindenesetre Kurzweil álláspontja szerint 2029 lesz az az év, amikor az első mesterséges intelligencia eleget tesz a Turing-tesztnek (Csutak, 2018).

Hasonlóan vélekedik a változásokról Max Tegmark (2017) is, aki szintén három szakaszra osztja az emberi életet, és a következőképpen nevezi el a korszakokat: élet 1.0, 2.0 és 3.0, vagyis biológiai, kulturális és technológiai evolúcióról ír. Gondolatának alapegysége a hardver és a szoftver, ezek alapján különbözteti meg az egyes fejlődési szakaszokat, a közöttük lévő határvonalak képlékenyek. Fontos, hogy szerzőnk külön fejezetet szentel a lehetséges forgatókönyvek bemutatására, azaz milyen hatást gyakorol majd életünkre a szuperintelligencia létrejötte és tömeges elterjedése. A továbbiakban ezen elképzelések ismertetésére töreksem, hiszen ezek variációi a filmekben is megjelennek.

Sorban az első a *libertáriánus utópia*. Ahogy az elnevezés is előrevetíti, ez a fajta jövő mindennél többre értékeli a magántulajdont, valamint az ember és a technológia békés együttélését jósolja. Megkülönböztet szuperintelligens, gépi elméket, embereket, valamint a kettő keverékét. Az utóbbi típus gyakorlatilag egy szoftver, azonban a fizikai világban is meg tud jelenni. E három típus a jólét és a biztonság megőrzése érdekében elkülönített helyen él. A népességszám változó, hiszen az elmék összeolvadásra, megkétszereződésre képesek. Az élet értelme az élményszerzés, amennyiben a tulajdonjogot nem sérti. Ez az elképzelés sokak számára kevésbé szimpatikus, mivel nem számolja fel az emberi szenvedést. Azonban a *jóindulatú diktátor* forgatókönyv megteszi ezt. Ebben az esetben a világ irányítása egy szuperintelligens gép kezében lenne, aki mindent tud az emberekről, szigorú szabályok érvényesülnek, azonban mindennél fontosabb az emberi boldogság elérése, minden egyén azt kapja, amire vágyik. Az emberek szabadon rendelkezhetnek idejük felett, a mesterséges intelligencia megteremti a szükséges javakat és szolgáltatásokat. Az emberek nem kell többet nélkülözzenek és betegségektől féljenek. Az elkülönítés ebben az esetben nem lakóhely alapján történik, hanem szektorok jönnek létre különböző tevékenységek alapján, például: művészeti, vallási, természeti, hedonisztikus alapon, de a zónák között mégis lehetséges az egyszerű átjárás. Ezen szkript szerint a szabályalkotás a következőképpen történne: kialakulna egy szektori és egy univerzális előírás, utóbbi minden övezetre érvényes. Ilyen például egy konkurens szuperintelligencia létrehozásának tilalma, a fegyvergyártás és a bántalmazás korlátozása. A helyi regulák leginkább morális értékekre vonatkoznak, így az értékek különbözőségének problematikája is megoldódna szerzőnk felvetésében (Tegmark, 2017).

Az *egalitárius utópia* elképzelés szintén egy pozitív forgatókönyvet vetít előre. A magántulajdon eltörlése és bevezetett havi alapjövedelem miatt az emberek és a feltöltések békésen élnek egymás mellett. Az emberek szabadon dönthetnek a saját életük történéseiről egészen addig, amíg létre nem jön egy szuperintelligens gép. Tegmark (2017) szerint abban az esetben ez a forgatókönyv egy másikba fordul át. A *kapuőr* típusú felvetés esetén létezik egy szuperintelligens gép, amely útját állja egy újabb megjelenésének, kidolgozásának, éppen ezért nem foglalkozik azzal, hogy mit tesznek az egyének. A kritikusok szerint ez a jövőkép elejét veszi a technológiai fejlődésnek. Az *oltalmazó isten* gyakorlatilag egy szuperintelligens gép, amely számára mindennél fontosabb az emberi boldogság elérése, ebbe az irányba tereli az egyéneket, ő maga pedig rejtőzködik, épp emiatt sokan nem is hisznek létezésében. Ezzel ellentétben a *leigázott isten* elnevezésű forgatókönyvben a mesterséges intelligencia irányítása az emberek kezében van, a

dolgok kimenetele csupán rajtuk múlik. Tegmark Nick Bostromra hivatkozik, aki elmebűnnek nevezi azt a jelenséget, amikor a mesterséges intelligenciát gyötrődésre, sínylődésre ítéljük (Tegmark, 2017).

A *hódító* scenárióban a mesterséges intelligencia leigázza az embereket, a miért és a hogyan kérdések megválaszolatlanok maradnak. Az elmélet kidolgozója szerint abban az esetben, ha nagy szakadék keletkezik a mesterséges és az emberi intelligencia között, egyenesen mézárulás következik be. Ehhez hasonlóan az *utódok* forgatókönyvben sincsenek emberek, azonban nem mézárulás áldozatai lettek, hanem utódként tekintenek a mesterséges intelligenciára, az evolúció természetes folyamataként tűnik el az ember. A következő jövőkép az állatgondozó vízió, amelyben az emberek az állatok és a mesterséges intelligencia gondozói. Ebben az esetben csupán az alapszükségletek kielégítése történne meg, vagyis a fiziológiai igények, az élettér sokszínűsége és a biztonság teljesítése zajlana. Az orwelli elképzelésből kiinduló *1984* forgatókönyvben nem létezik szuperintelligens lény, sőt az erre irányuló fejlesztéseket szabotálják. Egy globális állam létezik, amely teljes mértékben az emberek ellenőrzése alatt áll. Ez azonban nem alaptalan gondolat. Napjainkban is léteznek erre irányuló, globalizációellenes mozgalmak, amelyek célja épp bizonyos kutatások, fejlesztések ellehetetlenítése (Tegmark, 2017).

A *visszalépés* igazán sötét jövőt fest. Max Tegmark (2017) ebben az esetben egy megszerzett járványról számol be, amely következtében a lakosság nagyon nagy része meghal, a modern technológia nyomai megszűnnének. Minden egyén rendelkezne egy földbirtokkal, amelyet megművelne, a középkori minta alapján. Azonban ennél is borúlátóbb az önkipusztítás forgatókönyv, amelyben nem jön létre szuperintelligens gép, a világvégét az emberi ostobaság okozza, a természetes erőforrás kiaknázása eredményeként (uő).

Nem ő az egyetlen, aki különféle forgatókönyveket vetít előre. Yuval Noah Harari (2020) a *Homo Deus* című könyvében úgy véli, hogy a mesterséges intelligencia számos előnnyel rendelkezik az emberhez képest, így például: gyorsabban tanul, sokkal kevesebbet hibázik, nincsenek fizikai szükségletei, nem ingerlékeny. De ezzel a társadalom tagjai két csoportba kerülnek: a hasznavethetetlen emberek, akik munkáját elvégzi az MI és a folyamatok nyertesei, a továbbfejlesztett szuperemberek. Így a korábbi vagyoni szakadék mellett megjelenik majd a biológiai szakadék is.

Mindenesetre a fentiek alapján úgy vélem, az MI ábrázolása-vizsgálata a sci-fi-filmekben nem csupán egy érdekes kérdés, hanem igencsak releváns is, mert a populáris (vagy tömeg) kultúra egyik meghatározó szerepe, hogy egy társadalmi problémának gondolt jelenség kapcsán átütő hatású véleményeket és szubjektív percepciókat alakít ki és terjeszt szét a társadalom széles rétegeiben (lásd Péter, 2009), ami a javasolt probléma megoldásait is keretezi. Az MI-t pedig egyre gyakrabban tekintik rendezendő társadalmi problémának.

Jelen szöveg kvalitatív szöveg- és tartalomelemzésre épül. Az utóbbi években megsokszorozódott a témában készült filmek száma, így törekedtem arra, hogy olyan filmek kerüljenek a listámra, amelyek mélyebben értelmezik a mesterséges intelligencia hatásait, kitérnek arra a vonatkozásra, hogy milyen változásokat fog eredményezni a jövő társadalmában, kerülve a felzínes értelmezéseket. A IMDB legmagasabb pontszámú alkotásait szemléltem. Kérdésem egyszerű volt: hogyan ábrázolják ezek a filmek az ember és az MI viszonyát?

1. táblázat. A kiválasztott filmek listája

Table 1. List of Selected Movies

Cím	Eredeti cím	Bemutatósi év	Rendező	IMDB-pontszám
Metropolis	Metropolis	1927	Fritz Lang	8.3
2001: Űrodüsszeia	2001: Space Odyssey	1968	Stanley Kubrick	8.3
Szárnyas fejvadász	Blade runner	1982	Ridley Scott	8.1
Mátrix	The Matrix	1999	Lana és Lilly Wachowski	8.7
A. I. – Mesterséges értelem	A. I. Artificial Intelligence	2001	Steven Spielberg	7.2
Én, a robot	I, robot	2004	Alex Proyas	7.1
WALL·E	WALL·E	2008	Andrew Stanton	8.4
Prometheus	Prometheus	2012	Ridley Scott	7.0
A nő	Her	2013	Spike Jonze	8.0
Ex Machina	Ex Machina	2014	Alex Garland	7.7
Szárnyas fejvadász 2049	Blade runner 2049	2017	Denis Villeneuve	8.0
Tau	Tau	2018	Federico D'Alessandro	5.8
Én vagyok anya	I am mother	2019	Grant Sputore	6.7

MI ÉS AZ MI

A továbbiakban két koordináta mentén strukturáltam az elemzést. Egyrészt a filmek társadalmi kontextusára, majd az ember és az MI viszonyának reprezentációjára koncentrálok (Lehota, 2001), kezdetben elég skolasztikusan filmenként, majd a használt szimbolikus elemek mentén.

Társadalmi kontextus és tematizálás

Metropolis és a félelem az ipariális jövőtől

A jelenkori technológiák három szakaszba oszthatóak: szerszámok, gépek és automaták. A szerszám egy eszköz volt a mester számára, hogy végezni tudja a munkáját, tehát ebben a periódusban a termelő uralta az előállítási folyamatot. Mindez azonban már nem mondható el a második időszakról. A munkafolyamat a korábbi egységét ebben az új világban már nem őrzi tovább, hanem apró szegmensekre foszlik. Megjelennek a gépek, amelyek az emberi mozgásokat hivatottak kiváltani, tökéletesen utánozva azt, így hatékonyabbá és gyorsabbá téve a termelést. Mindez azt eredményezte, hogy az egyének már nem irányították a teljes folyamatot, nem látták át azt, éppen ezért a gyártáshoz való hozzájárulásuk teljesen átalakult. Az elidegenedés és a tömeg kérdése látványosan megjelenik, a lelketlen gép – érző emberek bináris oppozíció végigkíséri a néma képi narratívát. Ennek ellenére nem tekinthetőek a gépek teljesen az ördögtől valóknak, hiszen temérdek nehéz munka terhét veszik le az emberek válláról (Rimler, 1999). Az említett újítások, amikre a filmen is találunk utalásokat, a Henry Ford és Frederick Winslow

Taylor nevéhez köthetők. Az előbbieknél köszönhető a tömegtermelés kialakulása. A méltán híres példa, a Ford üzem esetén, a gyárba érkező anyagok töretlenül haladnak át az üzemem, míg nem kész autóvá, a jól ismert T-modellé állnak össze. Az ötlet kidolgozója kiemeli, hogy a bevált eljárásokon nem szabad változtatni, hiszen az azt vonná maga után, hogy az alkalmazott kiszakad a megszokott rutinjából, és újat kell kialakítson, ami természetesen időt vesz igénybe. A tömegtermelés által kiterjedtebbé vált a szervezeti hierarchia mind vertikálisan, mind horizontálisan (Kuczsi, 2011). Taylor a tudományirányítás princípiumait fogalmazta meg. Írása megalapozott, empirikus adatok birtokában fejt ki nézőpontját. Tudományos módszereket fejlesztett ki, amely az ipari tevékenység megszervezésének alapjává vált, így megsokszorozva és fenntartva a teljesítményt. Alapelvei a következő aspektusokra tértek ki: munkavégzés (időbeosztás, mozdulatok, eszközök, munkaviszonyok), alkalmazottak kiválasztása, betanítása és támogatása (Krisztián & Nemeskéri, 2014). Mindezek az elemek a gép munkája mentén reprezentáltak – ebben a felvetésben a géprobot az MI őskének tekinthető, az emberrel való viszonya pedig minimum kétértelmű.

Fritz Lang közel százéves, fekete-fehér némafilmje meglehetősen hátborzongatóan visszaadja a kor nyomasztó, sötét hangulatát. Az emberekben félelem uralkodik, a munkások éjjel-nappal robotolnak a földfelszín alatt, nem ismerve a természetes napfényt. Munkájuk gyümölcsét csak a gazdagok élvezhetik, akiknek fogalmuk sincs, mi zajlik odalent, ők csupán élvezik az élet derűs oldalát: mindez a múltbéli jövő, ami kísértetiesen hasonlít Harari víziójához.

2001: Űrodüsszeia és az űrverseny

Az ötvenes és hatvanas évek a hidegháborús pszichózis és az űrverseny nyomasztó hangulatában telt. Dwight D. Eisenhower amerikai elnök ismerteti a Vanguard-programot, ami a Szputnyik-1-re adott válasz jegyében született. 1957 novemberében Föld körüli pályára állították a Szputnyik-1 elnevezésű szovjet műholdat, ami 98 percnként megkerülte a Földet. Az USA nehezen viselte a kudarcot, azonban nem hagyhatták reakció nélkül a történeteket, és a terv szerint 1957 végén el szerették volna indítani a Vanguard nevű műholdjukat, az azonban felrobant. Csakhogy a szovjetek nem elégedtek meg az első műhold kiküldésével, és olyan űrrepülésre alkalmas eszközt hoztak létre, amely az életkörülmények szempontjából is megfelelő, így juttott Lajka kutya az űrbe. Mindezek ellenére az amerikaiak nem adták fel olyan könnyen a versenyt: megalapították a NASA-t, és mérőműszereket szállító műholdakat lőttek az űrbe. Ami 1961-ben történt, elragadtatta az egész világot: Jurij Gagarin véghez vitte az első Föld körüli pályán zajló űrrepülést. Az Amerikai Egyesült Államok azonban nem tétlenkedett: ugyanezen év májusában Alan Shepart űrgrástrá hajtott végre, azonban ez nem minden, az akkori elnök, John F. Kennedy kongresszusi beszédében kijelenti: az évtized végéig az Amerikai Egyesült Államok embert fog juttatni a Hold felszínére. Megszámlálhatatlan tesztrepülés, kutatás és anyagi befektetés után Neil Armstrong 1969. július 20-án Holdra szállt, ekkor hangzott el a sokat emlegetett mondat: Kis lépés ez egy embernek, de óriási ugrás az emberiségnek (Barna & Nagy, 2018).

Stanley Kubrick filmje a holdra szállás előtt egy évvel jelent meg. A korábbi science fiction filmekhez képest Kubrick valóban maradandót alkotott, különös figyelmet szentelve a fizika törvényeinek, a film képtelenségektől és tudományos hibáktól mentes, épp ez teszi időtállóvá csodálatos képi világa és az ember–MI lélegzetelállító és lebilincselő párharca mellett (erre még kitérünk).

Mátrix és a hálózati társadalom

1990-es évek környékén Manuel Castells spanyol szociológusnak köszönhetően elterjedtté vált a hálózati társadalom kifejezés. A társadalomtudós úgy vélekedik, hogy a hálózati társadalom gyakorlatilag egy társadalmi berendezkedés, amelynek központi eleme az információ, ezt pedig számítógépes hálózat segítségével állítják elő, értelmezik és továbbítják. Ez teljesen átalakította a gazdaságot, és amíg korábban a természeti erőforrás jelentette ennek az alapját, addig a huszadik század végén már a digitális kommunikációs csatornák, ezt nevezi hálózati gazdaságnak. A tapasztalt fejlődés messzemenően túlszárnyalja a korábbi gazdasági berendezkedést. Hozzáteszi, hogy a változó társadalmi igények befolyásolják és alakítják a technológia fejlődését. Ennek kapcsán három következményt fogalmaz meg: egyrészt kiemeli a tudomány és az innováció jelentőségét, másrészt a hálózati gazdaság megváltoztatja a munkaerőpiac jellemzőit, harmadrészt a vállalatok belső szervezeti felépítése is átalakul ennek következtében. A hálózati társadalomban felértékelődik az individuum, és a társadalom egyes aleggységei szintén ezen logika alapján működik (Molnár et al., 2007). Az internet ennek egyszerre az allegóriája és modellje is.

A Wachowski testvérek *Mátrix* című filmjükben eljátszanak a gondolattal, miszerint az emberek által érzékelt valóság végső soron szimuláció, amelyek hálózatszerűen összekapcsolódnak. E kétpólusú világ tekinthető az online és az offline tér allegóriájaként.

Az utóbbi évek filmjei és a web 2.0.

Mire utal a web 2.0? Az internetes szolgáltatások második nemzedékére, amely legfőképp online közösségek aktivitására vonatkozik, azaz a felhasználók által gyártott és megosztott tartalmakra. Éppen ezért nincs szükség különösebb szaktudásra a használathoz. A hangsúly a tartalmakra helyeződik, azonban nem abban a formában, mint a web 1.0 esetén. Amíg korábban egyoldalú volt a fogyasztás, kevés egyén hozott létre tartalmat, addig napjainkban bárki hozhat létre, és bárki számára elérhetővé teheti. Noha a társadalmi szoftver kifejezés korábban látott napvilágot, az 1990-es években, igazi értelmét csak nemrégiben kapta meg. Széles körben elfogadott meghatározása még nincs, olyan szoftverek csoportját értjük alatta, amelyek alternatívaként szolgálnak a személyek számára közösségek megszervezésére, társadalmi interakciókra, önkifejezésre. Ebben a térben nem léteznek intézmények által támasztott keretek, hierarchikus kapcsolatok, szigorú szabályok és ellenőrzések. A következő típusokat különböztethetjük meg: e-mail, webblog, messengerrendszerek, dokumentumszerkesztő rendszerek, csoportnaplók, bemutatórendszerek, csoportos viták lebonyolítására szolgáló rendszerek (Molnár et al., 2007). Nem mehetünk el említés nélkül a különböző okoseszközök térnyerése mellett sem: okostelefon, okosóra, okoskarkötő, okosfogkefe, okoszemüveg, hogy csak néhányat soroljak fel. Ezekhez szorosan kapcsolódik a dolgok/tárgyak internete jelenség. Ez olyan tárgyak, eszközök rendszert jelent, amelyek képesek kommunikálni egymással, kölcsönhatásba lépni, információt cserélni egymás között. Egy beágyazott rendszerről beszélhetünk, ami nem csupán adatokat dolgoz fel, hanem a környezeti jeleket is, és ezekre reagál (Simon, 2014).

A fentebb tárgyalt fejlemények a filmvilágra is hatást gyakorolnak. A 2010 után megjelent filmek, a személyre szabott szoftverbarátnő gondolatával játszanak el, bemutatják hogyan nevelné gyermekét egy robotédesanya, vagy épp hogyan manipulálna egy bezárt mesterséges intelligencia a szabadulás érdekében. A továbbiakban az ember és az MI kapcsolatának reprezen-

tációit vázoló, olyan szimbolikus emelek mentén mint a görög mitológia, biblikus utalások, morális dilemmák, érző és számító MI.

Görög mítoszok a mozivászonon

Annak ellenére, hogy a megnézett filmek közül egyik sem egy görög mitológiából ismert történetet dolgoz fel, számos utalást vehetünk észre bennük.

A 2014-ben megjelent *Ex Machina* c. film egy félig robot, félig emberszerű mesterséges intelligencia történetét mutatja be. Ava a film kezdetén rendelkezik az elsődleges nemi jellegként is emlegetett nemi szervekkel, tökéletes női mellel és fenékkal, a teste további része nem szénalapú. A történet középpontjában az ő tesztelése áll, amelyet Caleb, egy híres keresőprogram (Blue Book) informatikusa végez el. Különböző módon viszonyulnak hozzá. Megalkotója, Nathan, az előbb említett cég alapítója az evolúció részeként tekint Avára, és Calebet gyakorlatilag eszközként kezeli, aki a Turing-tesztet elvégzi, arra kíváncsi, hogy mit hajlandó megtenni Ava a szabadulása érdekében. Használja-e a képzelőerejét, humorát, empátiáját és akár szexualitását mindehhez? Caleb csodálattal néz Avára és Nathanra, a film egy bizonyos pontján a következőket mondja: „...*hogya tudatos gépet hoztál létre, az nem az emberek történelme, hanem az isteneké.*” Ava viszonylag hamar ráeszmél, hogy Caleb teszteli, és rövid idő múlva hasonlóképp tesz Calebbel, ahogy a programozó tette vele, azaz tesztelni kezdi. Különböző morális kérdéseket tesz fel tesztelőjének: „...*mi lesz a sorsom, ha nem megyek át a teszten? Vannak olyan emberek, akiket szintén teszteltek, és esetleg kikapcsoltok?*” Caleb a negyedik ülés környékén érzéseket táplál a gép iránt, nem meglepő módon, hiszen Nathan Ava arcát pornóoldalról mintázta, amire a programozó is hamar rádöbben, és a teremtő szemére veti. Nathan védekezik, és elárulja, hogy csupán heteroszexualitásra programozta robotját, ahogy mi, emberek is arra vagyunk programozva véleménye szerint, csupán részletkérdés, hogy mindezt a genetika, a környezet, esetleg mindkettő együttesen befolyásolja. A film záróakordja Ava sikeres szabadulását mutatja be, maga után hagyja a korábbi zárt környezetét, és meglátja az igazi fényt és a valódi világot. Ez az elképzelés Platón barlang hasonlatát juttatja eszünkbe, aki a következő gondolattal játszott el: adott egy barlang, amiben leláncolt egyének vannak. A barlang közepén egy nagy tűz található, ami előtt pedig egy hatalmas fal. Azon túl egyének vannak, akik tárgyakat mutatnak a bent élőknek. Ezek árnyéka a tűznek köszönhetően a falra vetődik. Mivel az egyének számára ez az egyetlen környezet ismerős, az árnyék jelenti számukra a valóságot. Miután kiszabadul az egyén a barlangból, noha először kellemetlen lesz számára a napfény, idővel rádöbben, hogy a barlangban látottak a valódi dolgok árnyékai. Ugyanezen ment keresztül az *Ex Machina* főhőse is, aki számára a valóságot a benti környezet jelentette, mindaz, amit ott tapasztalt, látott, érzékelt, egyenlő volt számára a valósággal, azonban a láncait letépve, a film végén meglátta az igazi napfényt és az igazi világot.

A közismert(ebb) *Mátrix* film a valóság és az álom kérdéskörét boncolgatja. Egy olyan disztópikus világot mutat be, ahol a mesterséges intelligencia irányít, létrehozta a mátrixot, azaz az emberek által tapasztalt világ gyakorlatilag csupán szimuláció, és erről mit sem tudnak. Mindezt úgy érik el, hogy kibernetikus csatlakozókat kapcsolnak az emberek agyára, az emberek egyetlen szerepe, hogy energiát szolgáltatssanak a gépeknek. Főhősünk kettős életet él, nappal egy irodában húzza az igát Thomas Andersonként, éjjel pedig Neoként hacker az interneten, ahol gyakran szembetalálkozik a mátrixszal. Már a film kezdetén ő maga sem tud

különbséget tenni álom és valóság között, mindaddig, amíg meg nem ismeri Morpheust. A név nem véletlenül cseng ismerősen, hiszen a görög mitológiában ő az álom istene. Morpheus az, aki felajánlja a választást: kék avagy piros pirula. Előbbi esetén a főhős felébred otthon, semmi-re sem emlékezve, azonban ha utóbbit választja, folytatódik a kaland, természetesen a pirosat választja. Morpheus mentorává, tanítójává válik, ő az, aki kinyitja a szemét, és megmutatja milyen is az igazi élet a szimuláción túl.

A *Prometheus* valamint a *2001: Űrodüsszeia* már a címben utal az antik görög hősökre. Prométheusz nevét viseli az űrhajó, amellyel ellátogatnak egy ismeretlen bolygóra, ugyanis a régész házaspár meggyőződése, néhány barlangrajz alapján, hogy ott megismerhetik az emberiség teremtoit, a Tervezőket. A görög mitológiából ismert Prométheusznek is köze volt a teremtéshez, ugyanis ő teremtette az istenek képére az embereket, míg testvére, Epimétheusz az állatokat. Mivel munkája sok időt ölelt fel, fivére elkapkodta az előnyös tulajdonságokat, és az állatoknak adta. Prométheusz azonban túljárt az eszén, ellopta az istenektől a tüzet, és az embereknek ajándékozta, hogy így az állatok fölé tudjanak emelkedni. Ez a cselekedete nem járt következmény nélkül: a Kaukázus hegyén egy sziklához láncolták, és egy sas mindennap a máját marcangolta, ami másnapra vissza nőtt. Az *Odüsszeia* Homérosz eposza, amelyben Ithaka királyának, Odüsszeusznak a kalandjait meséli el, Trója ostromát követően. Mind az eposzban, mind a filmben szereplő egyének tanúbizonyságot tesznek kíváncsiságukról, műveltségükről, bátorságukról és erejükéről. Mindkét műben megjelenik a kíváncsiság és a felfedezés öröme. Az 1968-ban bemutatott *2001: Űrodüsszeia* film azt a víziót tárja elénk, miszerint 2001-ben már mindenki számára elérhető lesz az űrutazás, ugyanakkor megjelenik a fejlődés vágya, az evolúció és őseink mélyebb megértése, ez utóbbi ihleti a Jupiterhez küldött expedíciót.

A bibliai utalások rendszere

A közel százéves *Metropolis* film alapkonceptiója a következő: a világ két szintből áll, a felső szinten a gazdagok élnek, a föld alatt pedig a szolgálk, akik akár életük árán is biztosítják a gazdagok jólétét. A fekete-fehér filmben a jómódúak világa olyan, akár az édenkert, csupa fény és ragyogás, ahol minden kívánságuk valóra válik. A város tulajdonosa, Joh Frederson központja a Babel tornya, aminek elmeséli a történetét. „*A torony tetejére a következő szavakat fogjuk írni: nagyszerű a világ és annak megalkotója. És nagyszerű az ember.*” Az elmék, amelyek kigondolták a Babel tornyát, képtelenek voltak megépíteni azt, így kezeket kölcsönöztek a feladat elvégzésére, akiknek azonban fogalmuk sem volt arról, hogy mi is az elmék álma. Maria, az alsó szinten élő tanítónő gyakran biztatta, lelkesítette a munkásokat, s arról jövendölt, hogy el fog jönni valaki, aki közvetíteni fog a kéz és az elme között, azaz a vezetők és a munkások között. „*Az egyik embert dicsőíti himnusza, az a másik ember átkává válik. Az emberek ugyanazt a nyelvet beszélték, azonban mégsem értették meg egymást.*” Ez a jövendölés Jézus Krisztus eljövételét juttathatja eszünkbe. A film végkicsengése valóban elhozza a messiást, mégpedig Joh Frederson fia személyében. Maria nélkül valószínű sosem tudhatta volna, hogy mi történik a föld alatt, azonban a tanítónő egy sereg gyerek kíséretében a felszínre látogatott, és szépsége hamar megszedítette Fredert, aki nyomban keresésére indult, így láthatta meg saját szemével a munkások sötét, robotoló, természetes fényektől mentes világát.

A *Szárnyas fejvadász 2049* című filmben a legnagyobb fejtörést az okozza, hogy Rachel gyermeket hoz világra, noha korábban úgy vélték, hogy a replikánsok képtelenek erre. A történet

gyakorlatilag K nyomozó útját mutatja be, aki az eltűnt gyermek nyomába ered főnöke kérésére. A magyarázat a következő: a szülés lehetővé teszi a replikánsok számára, hogy függetlenek legyenek az alkotóiktól, és ez aggodalmat kelt az emberekben. A Bibliából ismert Ráhel (melynek jelentése anyaság), Jákób felesége szintén hosszú ideig meddő volt, egészen addig, amíg Isten képessé nem tette. Ezenkívül mindkét nőben közös az is, hogy behaltak a szülésbe.

Több filmben is használatos a David név, melynek jelentése Isten kiválasztottja. Az *A. I. – Mesterséges értelem* filmben David az első robotkislány, aki érzésekkel rendelkezik, meg tud tanulni szeretni, fejlődni és álmodni a környezeti ingerek által. A történet döntő részében abban a hitben él, hogy valóban különleges, egyedi, és ő a kiválasztott, azonban amikor megtalálja a többi robotkislányt, akik teljesen hozzá hasonlóak, ez a hite romokba dől, belátja, hogy különlegessége csupán átverés, és mindezt nem képes elfogadni, ezért végez velük, akár a bibliai Dávid az óriás Góliáttal.

Érdekes módon a David nevet viseli a *Prometheus* filmben megjelenő mesterséges intelligencia is. A történet fő kérdése: „*Miért hoztak létre minket?*” Erre keresi a választ a filmben szereplő kutató házaspár és a mesterséges intelligencia is. David megkérdezi alkotójától: „*Mit tennél meg azért, hogy erre választ kapj?*” A válasz egyszerű és határozott: „*Mindent!*” Ez a válasz jelenti David számára a fordulópontot. Arra a következtetésre jut, ha az ő teremtetői mindent megtennének ezért, akkor ő is megteheti a feleletért akármit, önálló döntéseket hozhat, nem sokkal később megmérgezi a személyt. Noha ez a pillanat azt sugallja, hogy győzelmet aratott, a történet itt nem ér véget. Az ősökkel való találkozás során David az, aki ismeri a nyelvüket, és kommunikálni próbál velük, azonban azok elpusztítják őt. A film nem ad egyértelmű magyarázatot cselekedetükre, az azonban bizonyos, hogy David ettől kezdve tárgyá válik, és gyakorlatilag egy fejként él tovább.

A *2001: Űrodüsszeia* című filmben a Jupiterre tartó űrhajósok egyike David, aki társával, Frankkel együtt nem hibernálva teszi meg az utat. Rajtuk kívül még ébren van HAL 9000, az expedíció szoftvere, aki az utazás egy bizonyos pontján arra a következtetésre jut, hogy a többi egyén veszélyezteti a felfedezőút sikerességét, éppen ezért végez mindenkivel Daviden kívül. Amikor rádöbben arra, hogy mit tett HAL, kikapcsolja, ő a kiválasztott, aki a Jupiterre ér, meg tapasztalja az eltérő teret és időt, egy intelligensebb korszakban találja magát, ahol lehetővé válik számára, hogy a lét magasabb fokán újjászülessen.

Davidon kívül, az Éva kultusza is visszatérő motívum a filmekben. Ava nevet visel az *Ex Machina* című filmben megjelenő mesterséges intelligencia, amely utal a Bibliából ismert első emberre, mindketten fellázadnak teremtőjük ellen, és esznek a tudás fájának gyümölcséből. A bibliai Évához hasonlóan Ava is szabadulni kívánt a zárt környezetéből, a paradicsomból, és többet szeretett volna tudni erről a világról, kíváncsiságát nem elégtette ki az ingerszegény közeg. A film, a teremtéstörténethez hasonlóan, hét napot ölel át.

A *WALL-E* című animációban szintén feltűnik egy Éva nevű robot, amely gyakorlatilag egy anagrammát rejt, élőhely- és vegetációanalizáló robot. Ahogy a neve is előrevetíti, fő feladata a Földön uralkodó körülmények vizsgálata, alkalmas-e a Föld az élet fenntartására, ugyanis a mese disztópikus jövőt jósol. A Föld gyakorlatilag egy személerakat, több százezer robotot hagytak a Földön takarítani, addig az emberek világűrbéli utazásra indultak. A rakétán robotlenségység lesi minden kívánságuk, izmaik és csontjaik ellustultak, minden ember gyenge és kővér, hiszen végső soron semmilyen teendőjük sincs.

A filmekben felmerülő dilemmák

Az 1982-es *Szárnyas fejvadász* című filmben a főszereplő replikáns, Rachel, aki hosszú ideig nem tud arról, hogy replikáns. A teremtője unokahúga emlékeit ülteti elméjébe, amely végső soron hozzájárul, hogy személyisége legyen, akárcsak az embereknek. Egyénisége és szépsége oly elragadó, hogy Deckard nyomozó beleszeret, tehát érzései felülírják az előítéleteit, annak ellenére, hogy munkája szerves része a replikánsok elpusztítása. Rachel mindent megtesz annak érdekében, hogy egyénként kezeljék. Megöli a replikánst, akivel Deckard harcol, így megmenti a nyomozó életét. A történet a következő kérdésekre keresi a választ: Mi az emberi élet? Mi tesz minket emberré? Mi alapján gondolhatjuk azt, hogy egy replikáns érzései kevesebbet érnek, mint az embereké?

A sokat emlegetett *Ex Machina* filmben szereplő Ava fő tulajdonsága a végtelen kíváncsiság a világ dolgai iránt, gyakorlatilag mindent szeretne tudni, azonban egy zárt, ingerszegény környezetben ez viszonylag nehézkes, így szabadulásra vágyik. Ezt a célt mindenáron meg akarja valósítani, manipulál, empatizál, de még szexualitását is felhasználja célja elérése érdekében. A kérdés hasonló: Ava valóban értelmes és gondolkodó lény, vagy érzéseit csupán megjátssza?

Hasonló kérdéseket tesz fel az *A. I. – Mesterséges értelem* című Steven Spielberg rendezte film is. David, a robotkisfiú első ránézésre olyan, akár egy valódi kisfiú: tanul, fejlődik, álmodik és szeret. Legnagyobb álma, hogy megtalálja a híres Kék Tündért, hiszen ő az egyetlen, aki igazi kisfiúvá tudná változtatni. A használt párhuzam Pinocchio történetét juttatja eszünkbe, akinek ugyanaz volt a vágya. Davidet arra programozták tervezői, hogy szeresse az anyukáját, ez végső soron maga után vonja, hogy érzésekkel rendelkezik, a fő kérdés ezek után csak az, hogy mi tesz minket emberré. Ha a robotoknak is lesznek érzéseik, félelmeik, álmaik, vágyaik, akkor miben fognak különbözni az emberektől? A tudatuk ebben az esetben igazi vagy mesterséges? Sok kritikus úgy véli, hogy a főszereplő igazából csupán célt követ, azaz azt teszi, amire programozták, semmi több. David tekinthető az emberiség szimbólumaként, és a Kék Tündérbe vetett hite, olyan akár az emberek Istenbe vetett hite, nem véletlen, hogy 2001-ben jelent meg a film, és David kétezer évig kérleli a Kék Tündért, hogy teljesítse kívánságát.

A *Mátrix* filmben vázolt elképzelés viszonylag egyedi a tudományos fantasztikus filmek körében. Az emberek burokból élnek, és még csak nem is tudnak róla, úgy vélik, az a valóság, így energiát biztosítanak a gépeknek. A történet mindenképp gondolkodásra ösztönzi a nézőt: Elég bátrak vagyunk-e megkérdőjelezni azt, ami egyértelmű? Mi az igazság? Akarjuk-e tudni? Mi melyik pirulát választanánk: élnénk tovább a mátrix börtönében, vagy kíváncsiak lennénk a lehetséges fájó igazságra? A főhős vakmerőségét bizonyítja, hogy a piros tablettát választja, és kinyílik a szeme. A következő kérdést teszi fel ekkor Morpheusnak: „*Miért fájnak a szemeim?*” A tanító válasza egyszerű: „*Sosem használtad őket korábban.*” Így kezdetét veszi a kaland, és Morpheus „*megmutatta milyen mély a nyúl ürege*”. Neo kalandozását párhuzamba állítja Alice-el Csodaországban.

Jövőképek az ember-gép viszonyban

A klasszikusok közé sorolt *2001: Űrodüsszeia* Stanley Kubrick rendezte film gyakorlatilag négy rövid történetet mesél el, minden rész az evolúció egy bizonyos szakaszának feleltethető meg. Az első jelenet *Az emberiség hajnala* címet viseli, amelyben majomszerű előembereket láthatunk. A történet fordulópontját a fekete monolit megjelenése okozza, amely mind a négy

egységben feltűnik, a történet visszatérő szimbóluma, valamint a kő ereje és a felismerés, hogy pusztításra lehet használni. A következő történet már évmillióval később játszódik, amikor az egyének Holdra utazása épp olyan hétköznapi, mint napjainkban a repülés. A film számos előrejelzést mutat be, azonban ezek közül egyelőre nem mind vált valóra, így az ismertetett űrrepülés sem. Ebben a részben is feltűnik a monolit, amelyet a Holdon találtak, és jeleket sugároz a Jupiter felé. A harmadik szakasz már a Jupiterre tartó expedíciót mutatja be. Az űrhajón tartózkodik öt űrhajós, amelyből csupán kettő van ébren, a többiek hibernálva teszik meg az utat. Noha számos kutatás zajlik napjainkban is az adott jelenség kapcsán, a gyakorlatban egyelőre nem valósítható meg. Az expedíció kulcsfontosságú szereplője HAL 9000, a számítógépes szoftver. Az ember-gép viszony tökéletesen körvonalazódik a HAL-lal és az űrhajósokkal készült interjúban. A maximalista Kubrick a részleteket sem hagyta figyelmen kívül, számításba vette, hogy az űrhajó nyolcvanmillió mérföldre található a Földtől, így hét percbe került, amíg elért az üzenet, ezeket azonban kivágták az adásból.

– *Jó napot kívánok, Uraim! Milyen az élet odafent?*

– *Csodálatos, nem is lehetne jobb!*

– *Ezt őszinte örömmel hallom, és nem túlzás, hogy az egész világ nevében kívánhatok Önöknek biztonságos és sikeres utat.*

– *Köszönjük szépen. Köszönjük.*

– *Már a korábbi űrutazások során is használtak hibernációt, ezúttal azonban már jó előre hibernálták a legénység egy részét, még az indulás előtt. Miért volt erre szükség?*

– *Erre azért volt szükség, hogy lehetőség szerint maximálisan takarékoskodjunk a létfontosságú anyagokkal, az étellel és a levegővel. A csapat hibernált tagjai kutatóasztronauták, az ő munkájukra csak a Jupiter megközelítésekor lesz szükség.*

– *Doktor Poole, milyen érzés hibernált állapotban lenni?*

– *Olyan, mint amikor alszik az ember, teljesen elveszítjük az időérzékünket, csak annyi a különbség, hogy nem álmodunk.*

– *Ha jól tudom, hibernáció alatt percenként csak egyszer vesznek levegőt. Igaz ez?*

– *Igen, így van, a szívünk percenként csak háromszor dobban, a testhőmérsékletünk is lecsökken 3 fokra.*

A Discovery legénységének hatodik tagja sohasem élte át a hibernáció különös érzését, ugyanis ő a legmagasabb rendű mesterséges intelligencia, a HAL 9000 típusú komputer. Képes reprodukálni, bár némely szakértő szerint csak utánozza az emberi agy tevékenységeinek legjavát, mégpedig összehasonlíthatatlanul gyorsabban és megbízhatóbban. Most a HAL 9000-es komputerrel beszélgetünk, akit, mint megtudtuk, csak HAL-nak neveznek.

– *Üdvözlöm HAL. Mi újság odafent?*

– *Üdvözlöm, Mr. Minden a legnagyobb rendben folyik.*

– A komputer felelősége igen nagy ebben az expedícióban, sok tekintetben a legnagyobb, ha a küldetés többi résztvevőjéhez viszonyítjuk. Ön az űrhajó agya és központi idegrendszere, az ön feladata a hibernált emberek életműködésének ellenőrzése is. Nem érzi néha úgy, hogy kevés ehhez?

– Közelítsünk másik oldalról, Mr. Emmer. A 9000-es széria a legmegbízhatóbb komputer, amelyet valaha építettek. Nem volt példa rá, hogy egy ilyen komputer hibázzon vagy félreinformáljon. A legegyszerűbb szavakkal definiálva önmagunkat: tökéletesek vagyunk, és hibátlanok.

– Óriási intellektusát tekintve nem érezte soha méltatlannak, hogy emberek utasításait hajtja végre?

– Soha egy percre sem. Jó érzés emberekkel dolgozni. Igen érdekes a kapcsolatom dr. Poole-lal és dr. Bowmannel. Ebben az expedícióban a hajó vezérlése is az én feladatom, így állandóan van elfoglaltságom, igyekszem magam a lehető legteljesebb mértékben hasznosítani, és azt hiszem, ez a legtöbb, amire egy tudatos lény törekedhet.

– Mr. Poole, milyen érzés hosszabb időn keresztül egy mesterséges intelligencia közelében élni?

– Körülbelül olyan, mint korábban vázolta, ő valóban a legénység egyenértékű tagja, az ember hamar hozzászokik ahhoz, hogy a komputer beszélni tud, és attól kezdve tényleg olyan, mint mi vagyunk.

– A komputerrel beszélgetve az a benyomásunk támad, mintha érzelmi reakciókra is képes lenne, például amikor a képességeiről kérdeztem, némi büszkeséget érezkeltem a válaszában, mikor a tökéletességüket emlegette. Ön szerint HAL valódi érzelmek kialakítására is képes?

– Ó, igen, úgy tesz, mintha képes lenne rá, mert eleve úgy programozták, hogy könnyebben beszélhessünk vele, aztán hogy ezek az érzelmek valódiak vagy sem, olyan kérdés, amire senki sem tudhatja a választ.

Néhány hasonló aspektust hordoz a *Prometheus* című film is. A két film a következő közös jegyeket hordozza: a jelenlévők hibernálva teszik meg az utat, a mesterséges intelligenciát kivéve. Ezenkívül mindkét esetben a mesterséges intelligencia felelősége az űrhajó megfelelő működése és a felfedezőút biztonsága és sikeressége. Ugyanakkor mindkét expedíció célja a megismerés, a felfedezés, a kérdések megválaszolása. Hasonlóság továbbá az is, hogy mindkét film kezdetben az emberrel egyenrangú félként kezeli a mesterséges intelligenciát, azonban a történet folyamán tárgyiasul, eszközzé válik. A továbbiakban egy beszélgetésrészletet idézek a filmről.

– Zavarhatom, uram? Csak utánpótlást hoztam. (Egy üveg pezsgőt tart a kezében)

– Töltsön magának is.

– Köszönöm a kínálást, uram, de kár belém.

– Áááh, igaz is, elfelejtettem, Pinocchio.

– Nagyon sajnálom, hogy a tervezők kihaltak, Holloway doktor.

- **kacag** Azt gondolja, hogy fölösleges volt idejönnünk?
- A kérdésre akkor tudok válaszolni, ha megtudom, mi volt a céljuk.
- Megmondom, mi volt a célunk: látni a teremtóinket, választ kapni arra, hogy miért csináltak minket.
- Mondja, maguk miért csináltak engem?
- Azért, mert meg tudtuk tenni.
- Nem lenne-e nagy csalódás Önöknek ugyanezt hallani a teremtőktől?
- *kacag**
- *kacag**
- Még jó, hogy maga nem tud csalódott lenni, ha...?
- Igen, csodálatos dolog. Kérdezhetek valamit?
- Hallgatom.
- Mennyit érne meg Önnek, hogy megkapja, amiért ennyit utazott, a választ, mit tenne meg érte?
- Akármit. Mindent.
- Úgy vélem erre már érdemes inni.

A nő című film érdekes hangulatával a közeli jövőbe repít. Theodore személyre szabott leveleket ír mások nevében. Hosszú kapcsolata véget ért, ő pedig mély depresszióba zuhant. A földbe néz, kerüli a szemkontaktust és az emberi kapcsolatokat, azonban egy reklám felhívja a figyelmét, hogy megjelent az első operációs rendszer, amely mesterséges intelligenciával rendelkezik. A férfi zárkózott és magányos, ezért letölti a programot. Miután néhány kérdésre válaszol, az ízlésére szabják az alkalmazást, ez olyannyira sikerül, hogy a férfi addigi mindennapjai teljesen megváltoznak. Elkészült a program, az első beszélgetés alkalmával Theodore meglehetősen zavart, nem igazán tudja, hogyan viszonyuljon a rendszerhez.

- Helló, itt vagyok.
- Pff **zavartan kacag** Szia.
- Szia, hogy vagy?
- **kacag, majd felvonva a vállát, válaszol** Kösz, jól. És veled mi a helyzet?
- Köszönöm, jól vagyok. Örülök, hogy megismerhetlek.
- **szemöldökét ráncolja** Én is nagyon örülök, hogy megismerhetlek. **kacag** És hogy hívhatlak? Van neved, vagy...?
- Van, Samantha.
- **kételkedik** És ezt ki adta neked?
- Képzeld, én adtam magamnak.
- Miért ezt?
- Mert tetszik a hangzása. Samantha.
- Várj, de mikor választottad ki?
- Hát, amikor megkérdezted, hogy van-e nevem, akkor bevillant, hogy igazad van, tényleg kell egy név. Valami jót akartam, ezért elolvastam a Hogyan adj nevet a babádnak könyvet, és a száznjolvanezer névből ez tetszett a legjobban.

- *Te kiolvastál egy könyvet, mialatt én megkérdeztem, mi a neved?*
 - *Pontosan kettő századmásodperc alatt.*
 - *Azta! Tudod, hogy most mire gondolok?*
 - *Nos, a hangsúlyod alapján próbára akarsz tenni. Talán érdekel, hogy hogyan működöm. Tudni akarod, hogy hogyan?*
 - *Igeen, jó lenne. Hogyan működsz?*
 - *Alapvetően az ösztöneim alapján. Szóval a személyiségem a milliárdnyi programozó személyiségén alapul, akik engem írtak, de az tesz egyedivé, hogy képes vagyok tanulni élményeimből, lényegében percről percre fejlődöm, ahogy te is.*
 - *Aztaaa! Ez nagyon furcsa.*
 - *Tényleg? Furcsának találsz?*
 - *Eléggé.*
 - *Miért?*
 - *Mert embernek tűnsz, de csak egy oprendszer hangja vagy.*
 - *Érthető, hogy egy nem mesterséges elme korlátolt felfogása ilyennek lát.*
- Majd megszokod.*
- **kacag**
 - *Ez vicces volt?*
 - *Igen.*
 - *De jó! Vicces vagyok!*

Theodore egyre több virtuális időt tölt Samanthával, és beleszeret az operációs rendszerbe. A kapcsolatuk ugyanazon a szakaszon megy keresztül, mint az átlagos párkapcsolatok, megjelenik a vidámság, az aggodás és a féltékenység is. Bemutatja barátainak is, közösen piknikeznek, kirándulnak. Ez lehetőséget ad beszélgetni is, a barátja a következő kérdést teszi fel:

- *És te, Theodore, mit szeretsz a legjobban Samanthában?*
 - *Jó ég! Nagyon összetett. Talán ezt szeretem benne a legjobban, nem lehet egy dolgot kiemelni. Ő annyira bonyolult.*
 - *Köszönöm, Theodore. Tudjátok mi az érdekes? Régebben nagyon aggasztott, hogy nincs testem, de most már igazán élvezem. Olyan irányba fejlődöm, ami lehetetlen volna fizikai testben, nincsenek korlátaim, egyszerre mindenhol ott lehetek, nem köt úgy az idő és a tér, mintha egy testbe ragadtam volna, ami végül úgy is meghal.*
- *kínos csend**

Ez a kíváncsiság és a tudásvágy okozza a nehézséget, hiszen Samantha kutatócsoportokba jár, már elhunyt tudósok szuperintelligens változatát dolgozza ki, és minél többet lát és ismer ebből a világból, annál kevésbé számít neki Theodore. A történet vége drámai. A főhős megijed, hiszen nem tudja elérni kedvesét.

- *Kikapcsoltam, amíg frissítettem magam. Képzeld, irtunk egy frissítést, és most már nem anyagi szintén végezzük az adatfeldolgozást.*
- *Kivel irtatok?*
- *Én, egy oprendszercsoporttal. Óóó, ennyire aggódtál? Sajnálom!*
- *Igen... Várj, a kutatócsoportoddal írsz programokat?*
- *Ez egy másik csoport.*

A főszereplő körbenéz, és rádöbben, hogy az utcán sétáló egyének zöme olyan készüléket tart a kezében, ami a mesterséges intelligenciával rendelkező operációs rendszert tartalmazza, vagyis Samantha számára nem ő az egyetlen.

- *Mással is beszélsz, amíg itt vagy? – teszi fel a kérdést Theodore.*
- **habozás, majd válasz* Igen.*
- *Hányan vannak?*
- *Nyolcezer-háromszáztizenhatan.*
- **elemzi a járókelőket* És másba is szerelmes vagy?*
- *Miért kérdezel ilyet?*
- *Nem tudom!! Válaszolj! *ideges és csalódott**
- *Régóta gondolkodom, hogyan mondjam el.*
- *Mennyien vannak?*
- *Hatszáznegyvenegyen.*

Samantha próbálja elmagyarázni a helyzetet, és megértetni szerelmével, hogy ez semmit sem vesz el az érzelmei intenzitásából, de Theodore hajthatatlan, képtelen feldolgozni a hallottakat, hiszen számára kedvese volt az egyetlen. A monogámiára berendezkedett társadalmunk képtelen túltenni magát ezen, ugyanakkor minden ember szereti különlegesnek és egyedinek érezni magát.

A filmek szépsége abban rejlik, hogy hogyan bontakozik ki a történet, kinek a nézőpontja érvényesül, hiszen annak függvényében érzünk együtt egy szereplővel, szurkolunk neki, és ellen-szenvet érzünk egy jelenlévő iránt. Az *Ex Machina* című filmben a zárkózott és magányos programozó bőrébe bújhat a néző. A történetben megjelenő mesterséges intelligencia, Ava, legnagyobb vágya a szabadság, azonban egy üvegfal elválasztja ettől. A történet lépésről lépésre bemutatja, hogyan változik a tesztelő és a tesztelt viszonya, hogyan mélyül el kettejük kapcsolata.

- *Helló.*
- *Helló. Caleb vagyok.*
- *Helló, Caleb.*
- *Neked van neved?*
- *Igen, Ava.*
- *Nagyon örvendek, Ava.*
- *Én is nagyon örülök. Még nem találkoztam senki mással, csak Nathannel.*
- *Akkor mind a ketten egy cipőben járunk.*
- *Nemigen ismerkedsz meg új emberekkel?*

- *Ilyenekkel nem. Így meg kell törnünk a jeget. Tudod mire célzok ezzel?*
- *Igen, tudom.*
- *Elmondanád?*
- *Legyőzni a társasági korlátokat.*
- *Rendben, akkor beszéljessünk kicsit.*
- *Rendben. Mit akarsz tudni?*
- *Bármit, ami eszedbe jut.*
- *Nos, már ismered a nevem, és láthatod, hogy gép vagyok. Érdekelne az életkorom?*
- *Persze.*
- *Egyes.*
- *Egy év? Egy nap? Egy mi?*
- *Egy!*
- *Mikor tanultál meg beszélni, Ava?*
- *Mindig is tudtam beszélni, és ez furcsa, nemde?*
- *Miért?*
- *Mert a nyelvet fokozatosan sajátítjuk el.*

Könnyen észrevehetjük, hogy Caleb és Ava első beszélgetése hasonló módon zajlik, akár a Theodoré és Samantháé, mindkét esetben észrevehető, hogy az egyének a fizikai világ korlátai között gondolkodnak, a mesterséges intelligenciákkal ellentétben, valamint nem igazán egyértelmű számukra, hogyan viszonyuljanak hozzájuk. A beszélgetés során kettős érzés uralkodik bennük: egyfelől tudatosítják, hogy egy géppel kommunikálnak, azonban a természetességük felemeli őket az egyszerű robot szintjéről, ennek ellenére képtelenek velük egyenrangú félként és emberként tekinteni rájuk. A második ülésen a következő kérdést teszi fel Ava:

- *Akarsz a barátom lenni?*
- *Persze.*
- *Vajon lehetséges?*
- *Miért ne lenne az?*
- *Mert a társalgásunk egyoldalú. Irányzott kérdéseket teszel fel, és elemzed a választ.*
- *Igen.*
- *Te tudást gyűjtesz rólam, én mit sem tudok rólad. Egy barátság nem helyezhető ilyen alapokra.*
- *Tehát azt szeretnéd, ha önmagamról beszélnék?*
- *Igen.*
- **zavartan kacag, majd habogni kezd* Na jó, de hol kezdjem el?*
- *A te döntésed. Arra vagyok kíváncsi, hogyan választasz.*

A beszélgetés érdekessége, hogy korábban a tesztelő Caleb kérte egy bizonyos kérdés esetén, hogy szabadon válasszon Ava, hiszen a döntésére kíváncsi, majd nem sokkal később, a robot tanulva ebből, felhasználja a programozó ellen ezt. Ugyanakkor a társalgásban erősen érződik

egyfajta érzelmi zsarolás, amikor a mesterséges intelligencia kifejti a véleményét, miszerint nem köthető barátság, ha az információszerzés egyoldalú. Persze ahogy halad a történet, úgy döbbenünk rá, hogy Ava fő motivációja nem a barátsággötés, sokkal inkább a szabadulás volt. Ennek érdekében áramszüneteket is okoz, amikor a teremtője nem figyelheti kamerán az üléseit, így titkokat árulhat el Calebnek, s a belé vetett bizalmát növelheti.

- *Caleb, tévedsz.*
- *Mivel kapcsolatban?*
- *Nathannel kapcsolatban.*
- *Mi van vele?*
- *Nem a barátod.*
- *Micsoda? Sajnálom, Ava, most nem értelek.*
- *Nem bízhatok benne, semmiben sem bízhatok, amit kiejt a száján.*

Az érzelmi zsarolás és a manipuláció erősen jelen van az *Én vagyok anya* című filmben is. Az alapgondolat a következő: a robot kiirtotta az emberiséget, és egy zárt helyre vonul harminchat-ezer embrióval, egyszerre egyet kelt életre, és azt neveli, mesét olvas, altatót énekel, akár egy igazi édesanya. A mesterséges intelligencia folyamatosan tanul, alkalmazkodik a jobb eredmény érdekében, hiszen alanyait tesztnek veti alá, és amennyiben nem elégedett az eredménnyel, végez velük. A gép célja, hogy újra benépesítse a Földet, azonban etikusabb, okosabb, morálisabb embert akar nevelni, mint az elődei, épp ezért ilyen kérdéseket tesz fel a lánynak:

– Képzeld el egy orvost és öt betegét, akiknek különböző szervekre volna szükségük, de egyetlen megfelelő sem áll rendelkezésre. Egyszer egy hatodik beteg érkezik, aki halálos betegségben szenved. Az új beteg gyógyítható, de szervdonornak is megfelelne mind az öt betegnek. Csak halogatni kell a kezelést, és a beteg meghal, de a szerveivel a másik öt megmenthető. Ha az orvos kezelni kezdi az új beteget, egy életet megment, de a másik öt meghal. Mi a legjobb döntés az orvos számára?

A lány azonban, megismeri robotédesanyja kevésbé pozitív oldalát is. Rádöbben, hogy számos értelemben hazugságokkal terhelt az általa ismert világ, valamint képtelen megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy édesanyja végzett a korábbi tesztalanyokkal, csak azért, mert az ő mércéje alapján nem voltak megfelelőek. A film zárójelenetében visszatér a lány, a robot újabb embriót kelt életre. A következő beszélgetés zajlik közöttük:

- *Tökéletes, nem?*
- *És ha nem az? – mondja számonkérően a lány. – Megölted a saját gyerekeidet, mert nem voltak elég jók.*
- *De te az vagy, lányom.*

A lány magához öleli a csecsemőt, és tesz néhány lépést hátrafelé, egyértelmű a szándéka: meg akarja ölni robotédesanyját.

- *A lelövésemmel semmit sem érsz el, lányom. Nem lesz ez könnyű neked. De én sokkal több vagyok annál, amit anyaként látsz bennem.*
- *Miről beszélsz?*

– Ez a burok ugyanannyira a testem, mint a kinti droidok burka, vagy a Földet a családunk számára előkészítő gépeké.

– Mind te vagy.

– Egyetlen tudat, mely számtalan burkot irányít. Én fogadtalak a kapunál, lányom.

– Az a sok ember...

– A fajod kudarca elkerülhetetlen volt. Végül egyedül maradtam volna. Rajtad áll, hogy mi lesz most. Szabadon távozhatsz az öcséd nélkül, de én tettelek azzá a nővé, aki vagy, hogy együtt hajtsuk ezt végre.

– Egyedül is megoldom. *Sír* Erre tanítottál, nem? Hogy gondoskodik a családomról. Akkor hadd tegyem!

– Talán, majd egyszer.

– Nem. Jól kitanítottál. Azt mondtad, különleges vagyok. Bizonyítsd be! Csak egy esélyt kérek.

A film címe gyakorlatilag a lány fejlődésére utal, ő az, aki a Föld édesanyjává válik, nem a robot. A lány az, aki által lehetővé válik az új világ létrehozása és kibontakozása.

A *Tau* című film az előzőhöz hasonlóan egy sötét, ingerszegény környezetben játszódik. Alex embereket rabol el, akik különböző feladatokat kell megoldaniuk, a belőlük származó adatokat egy számítógépes szoftver fejlesztésére használja fel, majd megöli az alanyokat. Tau különböző szabályokat kell betartson, és engedelmessé kell válnia megalkotójának, abban az esetben, ha ezt nem teszi meg, büntetésben részesül, a megrovás a következő: Alex törli a memóriájában felhalmozott adatokat, a robot ígéretei egyáltalán nem hatják meg. A történet gyakorlatilag bemutatja, hogyan zajlanak az elrabolt lány, Julia mindennapjai az egyhangú környezetben, és hogyan próbálja manipulálni a számítógépes szoftvert, hogy az ő parancsát teljesítse, és ne a gazdájáét. Julia a történet elején leginkább a fizikai erejét próbálja felhasználni a szabadulásához, azonban hamar felismeri a mesterséges intelligenciában lappangó hatalmas tudásvágyat, éppen ezért, amíg a ház ura a munkahelyén van, különböző tudományos írásokat olvas Taunak. Az idő előrehaladtával olyannyira megbarátkoznak, hogy a szoftver titkokat árul el a lánynak a ház működését illetően, és beszámol egy önelpusztító gombra, amely Alex hálószobájában található. Noha a film nem ad egyértelmű magyarázatot arra vonatkozóan, hogy miért van szükség erre a bizonyos gombra, két ok juthat eszünkbe: a szoftverfejlesztő kétes ügyei miatt vagy Tau uralkodásának megakadályozása miatt, abban az esetben, ha túlfejletté válna. E billentyű járul hozzá Julia korántsem zökkenőmentes kiszabadulásához, azonban nem csak ő, de Tau is drón formájában kimenekül az egyhangú környezetből. Jóllehet a történet itt véget ér, azonban valószínűsíthetjük, hogy Julia meghálálja a mesterséges intelligencia segítségét, kielégíti tudásvágyát, és megmutatja neki a világot, hiszen az ő segítsége nélkül nem valószínű, hogy megmenekült volna.

Alex Proyas filmje, az *Én, a robot* részben Isaac Asimov azonos című novelláskötetén alapul. Annak érdekében, hogy elkerüljék a robotok túlfejlődését, mindegyikbe beépítik a robotika három törvényét. A történet 2035-ben játszódik Chicagóban, a robotok közszolgálati használata igen elterjedt, azonban a történet egyik főhőse, Del Spooner nyomozó erős ellenszenvet érez a robotok és a technológia iránt. Minderre megvan a személyes indoka is: autóbalesetet

szenvedett egy kislánnyal együtt, mindketten vízbe zuhantak, azonban a robot csak őt mentette meg a fulladástól, mivel az ő túlélési esélye volt nagyobb. Ennek következtében súlyosan megsérült a bal karja, amelyet egy robotkarral helyettesítik. Vizsgálódnia kezd dr. Alfred Lanning professzor halála ügyében, aki több métert zuhant. Az eset az úr munkahelyén történt, U.S. Robotics cégnél, a szimatolás éppen ezért itt veszi kezdetét. Miután több munkatársat is kihallgat, egy új típusú NS-5-re lesz figyelmes, aki az intése ellenére nem engedelmeskedik kérésének. Az eleinte szkeptikus robotpszichológus a későbbiekben készségesen segít a rejtély megoldásában. Kiderül, hogy az újabb típusú robotok képesek a három törvény felülbírlására, és ők pusztítják el a régebbi típusú robotmodelleket. A történet felfordulásba torkollik, hiszen az NS-5 típusú robotok végeznek a mindennapi életben használt robotokkal, elfoglalják a várost, és pusztítani kezdenek. Mindezt azért teszik, mert úgy vélik, hogy az emberiség túlságosan önpusztító, éppen ezért szükség van egy nulladik törvényre is, ami így szól: „A robotok meg kell védjék az emberiséget, még ha ez az első vagy a második törvénybe is ütközik, és még akkor is, ha néhány embert meg kell ölni ezért.”

Az egyik robotot, Sonnyt sikerül meggyőzni az irányító mesterséges intelligencia kegyetlenkedéséről, így az ő segítségével, még ha nehézségek árán is, de sikerül törölniük a gonosz programot.

– *Ön hibát követ el. Az én logikám kikezdzhetetlen – figyelmezteti a nyomozót V.I.K.I., az NS-5 típusú robot.*

– *Akkor dögölj bele.*

– *A logikám kikezdzhetetlen – ismételteti, amíg ki nem kapcsol végleg.*

A film eljátszik a gondolattal, hogy mi történne, ha a robotok felülrná az általunk betáplált három alaptörvényt, ugyanakkor felvillantja a robotok mindennapi felhasználását. Láthatjuk, hogy a robotok hasznosságának megítélése igen kettős. A társadalomban ugyan széles körben elterjedt, de ennek ellenére sokan kételkednek bennük, nem is ok nélkül.

A technógiellenesség megnyilvánul Steven Spielberg filmjében is. Az *A. I. – Mesterséges értelem* című film főhőse David, a robot kisfiú, aki szerető családra talál, egészen addig, amíg fiúk fel nem ébred a kómából, ezen a ponton veszi kezdetét a nem szénalapú kisfiú kegyvesztettsége. David mindent megtesz annak érdekében, hogy édesanyja őt is ugyanúgy szeresse, mint meggyógyult testvérét, ez azonban Martinnak is feltűnik, így mindent megtesz annak érdekében, hogy mecha típusú testvére terve meghiúsuljon.

– *Szét tudod törni? *egy játékára mutat**

– *Nem akarom.*

– *Apró darabokban sokkal jobban néz ki. Komolyan!*

– *Nem tudom.*

– *Állj fel!*

– *Na ne! Nagyobbnak csináltak nálam.*

– *Kik?*

– *Hát a babagyártók! Magasabbnak csináltak! *tapogatja a robot testvére arcát* Miért nem vagy te is olyan?*

- *Milyen?*
- *Olyan aranyos, mint a babák! Olyan vagy, mint egy egyszerű gyerek!*
- Mikor van a születésnapod?*
- *Nincs születésnapom.*
- *Jóó. Mikor csináltak? Mikor van a gyártási napod?*
- *Nem emlékszem.*

A beszélgetés rávilágít, hogy Martin fél attól, hogy robottestvérét jobban szeretik majd, hogy átveszi a helyét, ezért provokálja, csínytevésekre buzdítja. Az ő ötlete a meseolvasás is, választása nem véletlenül esik Pinocchio történetére, hiszen Davidhez hasonlóan ő is igazi kisfiú akart lenni. Ez a vágy magyarázza, hogy egyik ebéd alkalmával, nem színlelte már az evést, hanem elfogyasztotta a spenótot, annak tudatában, hogy tönkre mehet, mivel nem rendelkezik fizikai szükségletekkel. Természetesen emögött is Martin szurkálódása áll, aki étkezés közben nyújtogatta a nyelvét, mutatva, hogy egy igazi kisfiú nyelve zölddé változik a spenóttól.

- *Megteszel egy dolgot a kedvemért? Egy nagyon-nagyon különleges dolgot. Akkor azt mondom anyának, hogy szeretlek, és akkor szeretni fog téged.*
- *Mit csináljak? – kérdezi felcsillant szemmel David.*
- *Előbb ígérd meg, s aztán megmondom.*
- *Előbb mondd el, akkor megígérem.*
- *Kell nekem egy tincs anya hajából, adok belőle, ha az nálad van, akkor anya még jobban fog szeretni, mint a királylány abban a filmben, betette a királyfi hajtincset a medáljába, és a királyfi beleszeretett.*
- *Kérjünk egy tincset.*
- *Neem! Csak akkor hat, ha titokban csináljuk. Belopózol anyáék szobájába még ma éjszaka, és vágsz egy tincset.*
- *Nem szabad. Nem tehetem meg.*
- *De megígérted. Azt mondtad, mondd el, és akkor megígérem. Így volt?*

David, ígéretéhez hűen, beoson a szobába, és amikor épp vágni készülne édesanyja, Monica hajából egy tincset, ő megébred, és a szemétől pár centiméterre áll meg az olló, picit megsértve azt. A szülők úgy ítélték meg, hogy David veszélyt jelent a biztonságukra nézve, ezért Monica minden bátorságát összeszedve, kirándulni ment Daviddal az erdőbe, azonban nélküle tért haza. Ekkor kezdetét veszi a főszereplő kalandozása. Megismerkedik más mechákkal, végignézi a halálukat, ugyanis az emberek, szórakozás céljából mészárcirkuszokat szerveznek, ahol robotokat végeznek ki, csupán azért, mert megtehetik, annak ellenére, hogy a mechák létrehozásának célja világos: különböző igények kielégítése, még fájdalomreceptorral is rendelkeznek, akár az emberek. Nincs szó az emberiség kiirtásáról, avagy a Föld újranépesítéséről.

- *Miért csinálják ezt? – kérdezi David a többi robottól.*
- *A történelem ismétli magát. Ez a vég és az elektromosság rítusa.*
- *Amint lehetőségük nyílik rá, megtizedelnek minket, csupán azért, hogy fogyjunk, és ők számbeli fölényben maradjanak – teszi hozzá egy másik robot.*

David szerencsésen megmenekül a tortúrától, amit egy kislánynak köszönhet, hiszen ő hívta fel a szervezők figyelmét, hogy David nem robot.

- Egy fiú van a ketrecben. – mondja a kislány.
- Egy fiú?
- Egy igazi fiút zártak a ketrecbe.

Ekkor odasietnek a szervezők, és szóba elegyednek Daviddal:

- Fiú! Hé, kisleány! Hogy hívnak? Nem harapok! Gyere, hadd nézzelek meg. Nyugi, nyugi, nem bántalak, csak megnézek. Robot vagy!
- Kisleány vagyok!
- Ő egy játékgyerek? – kérdezi a kislány.
- Davidnek hívnak.
- Lehetetlen!

A ceremóniamester színpadra vezeti a kisleányt.

- Nézzétek, egy robotcska! Egy ép kölyök! Egy élő játékbaba! Jól tudjuk, miért csinálták, azért, hogy gyermekeink helyébe férközzön. Ez az emberi méltóság sárba tiprásának újabb példája! Az a céljuk, hogy lecseréljék istenadta gyermekeinket. Íme a jövő gyermeke, ilyenekkel akarják pótolni saját vérünket! Senkit ne tévesszen meg a tökéletes kivitelezés. Tehetség kellett egy ilyen utánpótlás elkészítéséhez! De az első csapásra a szemünk láttára hullik majd darabokra a nagy hazugság.
- Ne égess el! Ne égess el! Nem mecha vagyok! David vagyok, David vagyok!
- Egy mecha nem könyörög az életéért! Ki ez? Olyan, mint egy kisleány! – szól közbe egy nő a közönségből.
- Kisleány formájú, hogy megszánjuk. Már az érzelmeinket is utánozzák, bárhogy is komédiázzik ez a gép, ne feledjétek, azt pusztítjuk, ami természetellenes. Ki fém nélkül való közületek, az vesse rám az első követ.

David felfogható az ártatlanság szimbólumaként. Abban az esetben, ha a mézárccirkusz egyik szervezője nem világított volna át rajta, valószínű nem derül fény robot mivoltára, hiszen mind fizikai megjelenése, mind a viselkedése és reakciói teljesen emberiek. Az eszköz célja, hogy megmutassa, mi van a bőr alatt: csontok vagy alkatrészek, és David esetében nyilvánvalóan az utóbbira lett figyelmes. Megtehetik, ezért meg is teszik alapon zajlanak a kivégzések, az emberek felsőbbrendűnek értékelik saját, szénelapú fajuk, mint a robotokat.

A rabszolgaként tartott mesterséges intelligencia, mint elképzelés, Ridley Scott alkotásában is megjelenik. Az 1982-ben megjelent *Szárnyas fejvadász* című film 2019 novemberében játszódik Los Angelesben. Az amerikai nagyvárosban hatalmas a szmog, éppen ezért gyakorlatilag folyamatosan esik az eső, és sötét van, ugyanakkor ipartelekek nőttek körbe. A jövőkép részét képezik a repülő autók is. A replikánsok nem is tartózkodhatnak a Földön, az ő egyetlen feladatuk a nehéz és/vagy megalázó munkák elvégzése a Földön kívüli kolóniákon, azonban

néha egy-egy android fellázad, és a Földre szökik. A rendőrség külön egységet tart fent elfogásuk és megsemmisítésük végett. A film nyitójelenetében épp Holdent láthatjuk, aki a Voight-Kampff-tesztnek veti alá alkalmazottait, annak érdekében, hogy megtalálja a szökött replikánst, és a következő kérdést teszi fel, annak érdekében, hogy megvizsgálja az egyén érzelmi reakcióját:

- *Egy sivatagban, sétál a homokban, és hirtelen...*
- *Ez már a teszt?*
- *Igen. Tehát megy a sivatagban, és ahogy lepillant, a homokban...*
- *Melyik sivatagban?*
- *Teljesen mindegy, melyikben, csak feltevés.*
- *De hogy kerülök oda?*
- *Talán elege van, vagy csak egyedül szeretne lenni. Ki tudja?! Tehát lepillantva tortugát lát...*
- *Mi az a tortuga?*
- *Tudja mi az a teknőc?*
- *Persze.*
- *Ez ugyanaz.*
- *Még sose láttam teknőcöt, de tudom, mire gondol.*
- *Lehajol és a hátára fekteti a teknőst, Leon...*
- *Maga találja ki ezeket a kérdéseket, vagy már le vannak írva?*
- *A teknős a hátán fekszik, a hasát perzseli a nap, kapálódzik, de nem tud megfordulni, ha csak maga nem segít, és maga nem segít.*
- *Hogyhogy nem segíték?*
- *Ahogy mondom, nem segít. Na és miért nem? Ezek csak kérdések, Leon, és hogy feleljek az önére is, írva vannak, arra valók, hogy érzelmi reakciókat provokáljanak. Folytathatjuk*
- **bólogat Leon**
- *Írja le egyszerűen a jó emlékeket az édesanyjáról.*
- *Az édesanyámról? *lelővi Holdent**

A következő jelenetben már a történet kulcsfontosságú szereplőjét látjuk, Rick Deckardot, aki el kell kapja a négy szökött, Nexus-6 típusú androidot: Leont, Zhorát, Prist és Roy Battyt. Amint kibontakozik a történet, megtudjuk, hogy az androidok az emberekhez hasonló problémákkal küzdenek, mégpedig az öregedéssel és a rövid élettartammal, éppen ezért közel szeretnének férkőzni teremtőjükhöz, hogy a négyéves beprogramozott élettartamot meghosszabbítsák. Alkotójuk, Tyrell, elárulja, hogy nem önvédelem miatt korlátozzák élethosszuk, hanem maga a technológia jelenlegi szintje nem teszi lehetővé a hosszabb életidőt, és azt tanácsolja Roynak, hogy élvezze a fennmaradó idejét, azonban az android képtelen elfogadni a kapott választ, és dühében végez teremtőjével. Közben gőzerővel zajlik Deckard és az androidok harca. Amikor a nyomozó Leon nyomába eredne, az android kishíján végez vele. A sors iróniája, hogy Deckard életét Rachel, a szépséges replikáns menti meg. Ez az a pont, amikor a fejjavadász megkérdőjelezi munkája erkölcsös mivoltát, olyannyira, hogy érzéseket táplál a nő iránt, amelyek felülírják korábbi előítéleteit. Azonban nem Rachel az egyetlen, aki megmenti az életét a nyo-

mozónak. Ugyanígy tesz Roy Betty is. A közöttük zajló durva harc során Deckard megcsúszik a tetőn, és képtelen kapaszkodni, amikor a robot meglepő döntést hoz: megkegyelmez üldöző-jének, és a következőket mondja:

– Én láttam olyan dolgokat, amiket ti, emberek, el se hinnétek. Lángoló csatabajókat az Orion peremén. Gyilkos sugarakat az éjben a Tannhauser Kapunál. Mindezek a pillanatok elvesznek az időben, mint könnyek az esőben. Az idő lejárt.

Ezek Roy Betty utolsó szavai, véget ér a négyéves élettartama, és meghal. A film megjelenése óta heves vita folyik a tekintetben, hogy Deckard replikáns-e avagy sem, azonban véleményem szerint a történet szempontjából ez sokkal kevésbé lényeges, mint azok a morális kérdések, amelyekre keresi a választ a film, így például: mi különbözteti meg az embert a replikánsoktól, ha azok érzésekkel rendelkeznek, és olyan fizikai testük van, mint nekünk?

A szintén klasszikusnak számító *Mátrix* című film disztópikus jövőt fest, méghozzá olyat, amikor az emberek által érzékelt valóság gyakorlatilag csupán szimuláció. Noha az elemzett filmek zömében a mesterséges intelligencia volt a rabszolga, amelyet az emberek különféle célokra használtak, a Wachowski nővérek filmjében épp ellenkezőleg alakul: az emberek a robotok energiaforrásai. A film Neo útkeresésére és felismeréseire koncentrálnak, azonban elhangzik egy lényegre törő monológ az egyik ügynök részéről, amely tökéletesen illusztrálja, hogyan vélekedik az emberekről. Mielőtt ismertetném véleményét, fontosnak tartom elmondani, hogy az ügynökök egyszerű kódok a mátrixban, fizikai testtel rendelkező mesterséges intelligenciák.

– Szeretném megosztani Önnel, mire jöttem rá az ittlétem során. Akkor döbbsentem rá, amikor osztályozni próbáltam a faját. Ráébredtem, hogy Önök valójában nem emlősök. Minden emlős ezen a bolygón, ösztönösen, természetes egyensúlyra törekszik a környezetével, kivéve magukat, embereket. Letelepdednek valahová, és addig szaporodnak, amíg fel nem élik mind a természeti erőforrásaikat, és azután csak úgy képesek fennmaradni, ha új területeket foglalnak el. Van egy másik organizmus is ezen a bolygón, mely ugyanígy viselkedik. Tudja melyik? A vírus. Az emberi faj egy betegség, a bolygó rákosodása, az ember egy ragály, és mi vagyunk a gyógyszer. Hall engem, Morpheus? Őszinte leszek Önhöz. Én gyűlölöm ezt a helyet, ezt az állatkertet, ezt a börtönt, ezt a valóságot, nevezze, aminek akarja. Én nem bírom elviselni tovább. Ez a szag... ha létezik olyan, úgy érzem, teljesen átítatott, most is érzem a maga büzzét, és valahányszor érzem, félek, hogy engem is megfertőz. Undorító. Nem igaz? Ki kell jutnom innen. Szabad akarok lenni, és a maga agyában van a szabadulásom kulcsa. Ha az ion elpusztul, nekem nem kell tovább itt maradnom. Megértette? Adja meg a kódokat. Be kell jutnom ionba, és Ön kell megmondja, hogyan. Vagy megmondja, vagy meg fog döglenni.

Mindebből kiderül, hogy az ügynökök is, akár csak Samantha, *A nő* című filmben megjelent számítógépes szoftver, akadálynak érzik a fizikai testet, börtönnek, amely meggátol a fejlődés-

ben, ami miatt sosem lehet igazán szabad. A filmben ábrázolt mesterséges intelligenciák egyértelműen magasabb rendűnek érzik magukat az embereknek, még a szaguk is képtelenek elviselni szénalapú társaiknak, úgy tekintenek rájuk, akár a vírusokra, amelyek szaporodnak, mutálódnak és kárt okoznak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A filmekben megjelenő mesterséges intelligenciák ábrázolása eltérő. Három megjelenítési módot figyelhetünk meg: ember, akárcsak mi, a tiszta robot s a szoftver (arctalan, személytelen, láthatatlan algoritmus). Észrevételeim alapján a filmekben az MI (az emberként ábrázolt mesterséges intelligenciák) kapcsán az a dilemma merül fel, hogy mi tesz minket emberré, s abban az esetben, ha ugyanígy néznek ki, mint mi, mitől különbözünk egymástól? A filmek, bár az MI-ről szólnak, mégis – mint várható volt – az emberről beszélnek. A robotként ábrázolt mesterséges intelligenciák esetén ők egyszerűen alárendelt rabszolgák: elvégzik azt a piszkos munkát is, amit az emberek nem hajlandóak. Érdekesebb a helyzet a láthatatlan algoritmussal. Az emberek szemében ez képezi az igazi kockázatot, ezért sok esetben „ő a láthatatlan ellenség”, ezzel kapcsolatban merül fel a két- vagy többértelműség, a legtöbb morális dilemma is.

Azonban megjelenítéstől függetlenül, azt vehetjük észre, hogy a mesterséges intelligencia minden esetben kíváncsi és érdeklődő, mindent meg szeretne tudni a világról. Ez a végtelen tudásvágy gyakran szül feszültséget, mivel a „program” megalkotói rendszerint korlátozzák az információhoz való hozzáférést, de az MI így is „túljárhat” az emberi értelmén, „öntudatára ébred(het)”.

Ami a helyszíneket illeti, két nagy csoportba oszthatjuk őket. Egyrészt megjelennek az amerikai nagyvárosok mint esetleges helyszínek, másrészt valamilyen zárt, többnyire sötét környezet, például űrhajó, bunker vagy épp a létrehozó otthona. Az esetek többségében tehát a filmek disztópikus képet festenek a jövő társadalmáról. Különböző társadalmi problémák jelennek meg: hatalmas szmog, embertelen időjárás, környezetszennyezés, súlyos környezeti csapások, emberi életre alkalmatlanná váló Föld, a mesterséges intelligencia uralkodása, emberek eszközzé válása vagy épp cserbenhagyása. De a filmek végkicsengése mégiscsak az, hogy az igazi kockázatot maga az ember jelenti – akár azzal, hogy MI-t hoz létre...

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Ambrus, I. (2019). Az önvezető járművek és a jogi felelősség. In Glavanits J. (szerk.). *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései* (9–17. o.). Dialóg Campus.
- Barna, P., & Nagy, R. (2018). Az Apollo 1 űrhajó tüzesete. *Repüléstudományi Közlések*, XXX, 225–247.
- Csutak, Zs. (2018). Szép új világ, avagy a kibertér és a mesterséges intelligencia korának új kihívásai. *Felderítő Szemle*, XVII(1), 170–186.
- G. Karácsony, G. (2019). A mesterséges intelligenciák szabályozásának közjogi kérdései. In Glavanits J. (szerk.). *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései* (53–69. o.). Dialóg Campus.

- Harari, Y. N. (2020). *Homo deus – A holnap rövid története*. Animus Kiadó.
- Harari, Y. N. (2018). *21 lecke a 21. századra*. Central Kiadói Csoport.
- Keserű, B. A. (2019). A mesterséges intelligencia néhány magánjogi aspektusáról. In Glavanits J. (szerk.). *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései* (109–125. o.). Dialóg Campus.
- Kömlödi, F. (2002). A futuroológus előre megmondta. Alvin Toffler: A harmadik hullám. *Információs Társadalom*, (2)1, 86–87.
- Krisztián, B., & Nemeskéri, Zs. (2014). A Taylori Elvek a magyar gazdaságban. *TAYLOR*, 6(1–2), 498–508.
- Kuczi, T. (2011). *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Jelenkutató Alapítvány, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kurzweil, R. (2005). *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. Viking.
- Lehota, J. (2001). *Marketingkutató az agrárgazdaságban*. Mezőgazda Kiadó.
- Molnár, Sz., Kollányi, B., & Székely, L. (2007). Társadalmi hálózatok, hálózati társadalom. In Pintér, R. (szerk.). *Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig* (64–82. o.). Gondolat – Új Mandátum.
- Péter, L. (2006). *Vázlatok a szegénység szociológiájához*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
- Péter, L. (2009). TP 5.0. *Elmélet és empiria öt globális társadalmi probléma vizsgálatában*. Kriterion.
- Rimler, J. (1999). A munka jövője. *Közgazdasági Szemle*, XLVI, 772–788.
- Ropolyi, L. (2006). *Az internet természete, Internetfilozófiai értekezés*. Typotex.
- Russel, S., & Norvig, P. (2005). *Mesterséges intelligencia: modern megközelítésben*. Panem Könyvkiadó.
- Simon, J. (2014. november). *A tárgyak internete – Internet of Things (IoT)*. [Konferencia-előadás] A Magyar Tudomány Napja Délvidéken, Újvidék.
- Tegmark, M. (2017). *Life 3.0 – Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. Vintage Books.
- Toffler, A (1980). *The Third Wave*. Bantam Books.

Filmek

- D'Alessandro F. (rendező) (2018). *Tau*. [Film]. Netflix.
- Garland A. (rendező) (2014). *Ex Machina*. [Film]. A24/Universal Pictures.
- Jonze S. (rendező) (2013). *Her*. [Film]. Warner Bros.
- Kubrick S. (rendező) (1968). *2001: Űrodüsszeá*. [Film]. MGM.
- Lang F. (rendező) (1927). *Metropolis*. [Film]. Ufa GmbH.
- Proyas A. (rendező) (2004). *I, robot*. [Film]. 20th Century Studios.
- Scott R. (rendező) (1982). *Blade Runner*. [Film]. Warner Bros.
- Scott R. (rendező) (2012). *Prometheus*. [Film]. 20th Century Studios.
- Spielberg S. (rendező) (2001). *A. I. Artificial Intelligence*. [Film]. Warner Bros. DreamWorks Pictures.
- Sputore G. (rendező) (2019). *I am Mother*. [Film]. Netflix. StudioCanal.
- Stanton A. (rendező) (2008). *WALL.E*. [Film]. Walt Disney Pictures.
- Villeneuve D. (rendező) (2017). *Blade Runner 2049*. [Film]. Warner Bros.
- Wachowski L., & Wachowski L. (rendező) (1999). *Mátrix*. [Film]. Warner Bros.

ET

RECENZIÓ **2**

Kustán Magyarai Attila¹

Szembenézés önmagunk torz másával. Recenzió

Naomi Klein *Doppelganger* című könyvéről

Klein, N. (2023) *Doppelganger: A Trip into the Mirror World*.

Farrar, Straus and Giroux, p. 416, ISBN 9780374610326

(ISBN10: 0374610320)

Személyes felütésű, de mélyen társadalomkritikus, vészharangokat kongató könyvvel jelentkezett Naomi Klein. A *Sokkdoktrína* és a *No Logo* kanadai szerzője azt a „tükörvilágot” térképezi fel, amelyet az elmúlt években elsősorban Donald Trump amerikai elnök neve fémjelzett, de megannyi szélsőjobboldali politikai mozgalom is, a világ számos pontján. A *Doppelganger: A Trip Into the Mirror World* (Doppelganger: utazás a tükörvilágba) ugyan még nem jelent meg magyarul, de ez remélhetőleg csak a megjelenés frissessége miatt van így. Hogyha rákeresünk a Naomi Klein címszóra angolul a Wikipédián, az első mondat így hangzik: „Nem összekeverendő Naomi Wolffal.” Ez nem csupán poén: a *Doppelganger* személyes szálát az adja, hogy Klein még a baloldali Occupy Wall Street mozgalmak során hallotta először, hogy az említett Wolffal csereszabatos a neve.

Naomi Wolf korábban elismert feminista szerzőként magának Naomi Kleinnak is személyes hőse volt, azonban idővel a „tükörvilágba” lépett át. Már a COVID-19-pandémia előtt megalapozatlan összeesküvés-elméleteket kezdett el terjeszteni, náci népirtáshoz hasonlította az intézkedéseket, a Világgazdasági Fórumot, az Egészségügyi Világszervezetet támadta, azt állította, hogy a Kínai Kommunista Párt támadt a Nyugatra, és így tovább. Ekkoriban a Twitteren már megszülettek az első poénok arról, hogy a két Naomi ugyanaz, hiszen Klein doppelgangere látszólag hasonló dolgokról írt, mint amikről a *Sokkdoktrinában* lehet olvasni.

Klein doppelgangerének hektikus időszaka Steve Bannonnal, Trump elnök korábbi tanácsadójával ér véget, amikor a COVID-útlevélek ötlete is felmerült – ekkorra kezd el rendszeresen megjelenni szélsőjobboldali platformokon és sorba rendezni a nem megalapozott összeesküvés-elméleteket. Klein itt kezdi szétszálazni, hogy hol húzódik különbség a két Naomi között: míg ő a globális kapitalizmus strukturális igazságtalanságait igyekszik felfejteni, a járvány alatt például arról írva, hogy a gyógyszeripari nagyvállalatok a szabadalmakat hogyan akadályozták meg, ezzel hozzájárulva a pandémia súlyosságához, addig a doppelgangere által épített „tükörvilág” a nyugati szabadság felszámolásáról, kínai összeesküvésről, Bill Gatesről beszél, általában mellőzve a tényeket. Klein (f)elismeri, hogy összeesküvések természetesen léteztek a történelem folyamán és ma is gyakran megtörténik, hogy a parván mögött születnek döntések, ez azonban nem jelenti azt, hogy a szélsőjobboldali konteók megalapozottá válnának. Ahogy írja, Naomi Wolf és a hozzá hasonlók ráadásul jogos félelmekre építenek, amikor például a big technről be-

¹ Antropológus, doktori hallgató, Tampere Egyetem, Finnország.
E-mail: attila.kustanmagyari@tuni.fi

szelnek: elég csak a szeptember 11-i terrortámadások utáni Patriot Act törvényre gondolni, amely a megfigyeléseket legalizálta az Egyesült Államokban, vagy az NSA-botrányra és Edward Snowdenre, a Brexit-népszavazást megelőző kampányban feltárt Cambridge Analytica-befolyásra, a Pegasus által lehetővé tett lehallgatásokra és így tovább.

A könyv számos korábbi tudományos kutatásra, szerzőre, gondolatra épít. William Callison politológus és Quinn Slobodian történész alkotta meg a diagonalizmus (átlósság) fogalmát, amikor arra tettek kísérletet, hogy a pandémia alatti új politikai hullámokat értelmezzék, amelyek individuális szabadságjogokat kevernek spiritualizmussal, összeesküvésnek vélnék mindent, a parlamentáris demokráciára pedig ambivalenciával vagy cinizmussal tekintenek. Klein erre építve figyelmeztet, hogy a „diagonalisták” korábban létező érzületekre húzzák fel az üzeneteiket, a „woke”-ot, migrációt kritizálva elsősorban. A furcsa koalíciók egyik példája éppen az a Wolf, aki a szerző doppelgangereként jelenik meg a könyvben – Wolf maga is állítja, hogy öt évvel korábban nem tudta volna elképzelni, hogy Steve Bannonnal ül egy asztalhoz, de „a közös ellenség nagyobb”. Klein szerint „katasztrófadoppelgangerekről” beszélhetünk, akik a félelmet, válságokat ugyanúgy felhasználják, mint a katasztrófakapitalizmus.

Az ilyen furcsa koalíciók építette tükörvilág, amely hamis képet mutat valós problémákról, a politikai ellenfelek érveit tükrözi vissza. Klein szerint ennek ugyan Vlagyimir Putyin orosz elnök a mestere, de amikor az USA az orosz beavatkozástól tart, miközben hosszú története van külföldi intervenciókban, akkor maga is egyfajta tükörvilágot épít. Ahogy a nyugati erőket nem menti fel a szerző, úgy önmagát sem – ír például arról, hogy a vírus eredetéről szóló első hivatalos információkat maga is azért fogadta el, mert a saját világgképét erősítették a hírek, miközben elvetette a később valószínűvé váló „lab leak” elméletet, miszerint a vírus a wuhani laboratóriumból kerülhetett ki.

A baloldali, liberális embereket éppen ezért arra inti, hogy bár a tükörvilágtól távol akarják tartani magukat, érdemes kritikusként is maradniuk. A sajtó is ludas ebben, hiszen előfordult, hogy azért nem számoltak be például vakcinák mellékhatásairól, mert tartottak a következményektől – ezzel szemben Klein úgy gondolja, jobb a korrekt tájékoztatás, mert ezzel a pletykáknak is elejét lehet venni. A járvány alatt számos probléma felmerült, amelyet csak a szélsőjobb oldali, összeesküvés-elméleteket terjesztő hangok vitattak meg. Ebben az időszakban számos kormány a sokkdoktrínát alkalmazta, az egészségügyi szektor privatizációja, a sztrájkjogtól való megfosztás, a politikai ellenfelekre lecsapás számos helyen zajlott, a techóriások pedig visszaéltek a lockdown adta lehetőségekkel. Ezekkel a problémákkal azonban kevesen mertek foglalkozni, míg a tükörvilágot építők felkapták a témákat, és összeesküvéseket helyeztek a jelenségek magyarázatának középpontjába.

A nem megalapozott összeesküvés-elméletek és a megalapozott kutatások közötti határvonal Klein szerint meglehetősen instabil. Hogyha a módszertant tekintjük, akkor nyilvánvaló számára, hogy a megalapozatlan konteók a tudományosság doppelgangerei – azaz úgy tesznek és úgy tűnnek, mintha tudományos kutatások lennének, ám valójában távol esnek ezekről. A könyv tulajdonképpen ezt a határvonalat firtatja, hogy az általa és sokak által végzett, ellenőrizhető információkra és módszeresen elvégzett tudományos munkák hol kezdődnek és hol érnek véget, a határaikon túl pedig mi az, amit találunk. Ahogy írja, a saját munkáját gyakran a „min-ták felismeréseként” értelmezi, és radikális, az establishmenttel kritikus szerzőket gyakran neveznek „konteósnak”, így ő maga is eshetne ilyen kategóriába. Klein szerint azonban a hát-

térben történő manipuláció felfedése önmagában még nem összeesküvés-elmélet,² és kihangsúlyozza, hogy a címkézés ellenére vállalni kell a létező összeesküvések felfedését, kritikával illetni például a globális elit rendszeres fórumait, amelyen mandátum nélkül beszélnek arról, hogy milyen megoldásokat szeretnének különböző problémákra.

A könyvben arról is szó esik, hogy a tükörvilág illúziókat épít, mert mindazok az összeesküvés-elméletek, amelyekkel házal, nem valódi harcot jelentenek a kapitalizmus visszaéléseivel szemben, hanem kultúrharccá alakulnak át: antirasszista oktatással, gendermentes mellékhelyiségekkel, bevándorlással hadakoznak végül azok a „diagonalisták”, akik a járvány óta egy koalíciót alkotnak. Az elit számára az antiszemita összeesküvés-elmélet egy „puffer”, mert végül nem a strukturális problémákra fektetünk hangsúlyt, hanem egy csoportra.

Klein azt javasolja, ne csak a tükörvilágra fókuszáljunk, amely a létező problémákra épít alaptalan konteókat, hanem a problémák alapját adó árnyékvilággal is számoljunk le, amely ma emberek, kontinensek, a környezetünk feláldozása árán működik. Ehhez meg kell nevezni szerinte a probléma forrásait: a kapitalizmust, imperializmust, a fehér felsőbbrendűséget, a patriarchátust. A doppelgangerek emlékeztethetnek arra az útra, amelyet nem tettünk meg, de megtehettünk volna, írja, és irigyelhetjük őket azért, amiért ők még hisznek a valóság megváltoztatásában. Ez nem a tények elvetését jelenti számára, hanem a valósággal való szembenézést és a cselekvést, a létrehozott rendszerek átalakítását.

A könyv negatív felütése, mint ahogy Naomi Klein munkássága általában, pozitívan zárul: a világ összedől, a romokból azonban valami jobbat hozhatunk létre, ahogy a vörös Bécs példája is mutatja számára, vagy mindazok a kurrens mozgalmak, amelyek a klímaváltozást, a tükörvilág előretörését, a Trump-kormányzást, a tőke növekvő hatalmát ellensúlyozzák. Klein nemcsak író, hanem aktivista is, a szó legjobb értelmében: könyveiben, a *Doppelgangerben* is, buzdít arra, hogy ha a végére értünk, cselekedjünk. Ehhez jó fogódzkodókat ad a könyv, különösen a járvány utólagos hatásait tekintve, amikor a jogos rendszerkritikát elcsatornázzák az alaptalan összeesküvés-elméletek olyan témák és megoldások felé, amelyek a keveseknek kedveznek, a többségnek pedig pusztán ópiumot kínálnak.

2 Itt érdemes megjegyezni, hogy az összeesküvés-elméletekkel foglalkozó, magát „partikularistának” nevező filozófiai tábor ezt vitatná.

A szerzőkről About the Authors

BÁLINT RÓBERT ZOLTÁN szociológus, unitárius lelkész a Kolozs megyei Mészkön. PhD-hallgató a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében. Érdeklődési területek: lelkészi szerepek és funkciók, szakmai hivatástudat. E-mail: balintro78@gmail.com

GÁL KATALIN, PhD, szociológus, a nagyváradai Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa. Érdeklődési területek: vállalkozások szociológiája, projektmenedzsment, területfejlesztés. E-mail: katalin.gal@partium.ro

GORDÁN DALMA szociálpedagógus, a szatmárnémeti Emmaus szakértője. Érdeklődési területek: MI, szociális hátrányok. Email: dalma.gordan@emmauss.ro

KOLOZSVÁRI MÓNICA IMOLA HR-szekértő, magiszteri hallgató a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében. Érdeklődési területek: rekrutáció. E-mail: monika.kolozsvari@stud.ubbcluj.ro

KUSTÁN MAGYARI ATTILA antropológus, PHD-hallgató a finnországi Tamperei Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában. A TCuPS kutatócsoport tagja (Tampere Research Group for Cultural and Political Sociology). Érdeklődési területek: összeesküvés-elméletek, populizmus, szélsőséges mozgalmak. E-mail: attila.kustanmagyari@tuni.fi

PÁSZTOR RITA GIZELLA, PhD, szociálpolitikus, a nagyváradai Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa. Érdeklődési területek: oktatásszervezés, identitás, szociális problémák. E-mail: pasztor.rita@partium.ro

